

Kutbüddinzâde İznikî'nin Hulûd-ı Küffâr Meselesinde Gazzâlî Savunusu**Orkhan Musakhanov**

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi (ROR ID: 03a1crh56)

İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

Assist. Prof. Dr., Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences

Department of Sufism

Afyonkarahisar/Turkey

omusakhanov@aku.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9081-3771

**Qutb al-dîn-zâda al-Izniqî's Defense of al-Ghazzâlî
on the Issue of the Eternal Remaining of Unbelievers in Hell****Abstract**

Qutb al-dîn-zâda al-Izniqî (d. 885/1480) is one of the important scholar-sūfî figures who represented Akbarism in the Ottoman Empire due to his interpretation of Sadr al-dîn Qūnawî's (d. 673/1274) *Miftāh al-ghayb* (*The Key to the Unseen*). In addition to this commentary, he wrote many works and treatises on different subjects such as the interpretation of dreams, the moral-Ishāri interpretation of the wisdom of the creation of lice. He devoted one of these treatises to the issue of the eternal remaining of unbelievers in hell (*khulūd al-kuffār*) and the defense of al-Ghāzālî's views on this issue. Although he said that he wrote this treatise upon the request of his close friend Mahmūd Pasha (d. 878/1474), - who is one of the grand viziers of Fātih Sultan Mehmed (AR. 1451-1481),- he listed many reasons for the compose of the treatise. Contrary to Qutb al-dîn-zâda, today's studies include the views of many names from the companions (*al-sahābîs*) who have expressed their opinions on this subject, but al-Ghazzālî's views are not included. In the treatise, Qutb al-dîn-zâda mentions the existence of those who saw what al-Ghazzālî said on this issue outside the consensus and were bad suspicious for him in his own time. This indicates that al-Ghazzālî's views on this issue were widely known and discussed in the Ottoman Empire in the 15th century AD. Considering that Qutb al-dîn-zâda al-Izniqî's successor, Bahā al-dîn-zâda (d. 952/1545), placed al-Ghāzālî at the center of the issue, it is seen that this situation continued in the same way in the next century. In this treatise, he revealed al-Ghāzālî's opinions on the aforementioned subject and argued that al-Ghazzālî's views were not necessarily out of consensus, generally with narrations and rational/literary interpretations. In this defense, he focused on al-Ghazzālî's views in his works titled *Ihyā* and *Faysal al-tafriqa*. Since he centered on defending al-Ghazzālî, he did not refer to the comments

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/*This paper was checked for plagiarism*

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Orkhan Musakhanov).

Geliş/Received: 05 Temmuz/July 2021 | **Kabul/Accepted:** 16 Ağustos/August 2021 | **Yayın/Published:** 20 Eylül/September 2021

Atıf/Cite as: Orkhan Musakhanov, "Kutbüddinzâde İznikî'nin Hulûd-ı Küffâr Meselesinde Gazzâlî Savunusu = Evaluation of Qutb al-dîn-zâda al-Izniqî's Defense of al-Ghazzâlî on the Issue of the Eternal Remaining of Unbelievers in Hell", *Eskiyei* 44 (Eylül/September 2021), 499-524. <https://doi.org/10.37697/eskiyei.962807>

CC BY-NC 4.0 | *This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License*

of the Akbarî Sufis, of which he was a member, on the subject. His treatise is not limited to the defense of al-Ghazzâlî's views on the subject. In addition, he tried to answer possible questions that may arise while addressing the issue, tried to answer new questions that would arise from the answers he gave and analyzed the evidence of opposing views in detail. All these efforts are related to his desire to encompass the whole subject. This attitude shows itself throughout the treatise. Another point he paid attention to in the treatise was that he wanted to defend the issue with the data of the *Ahl al-Sunnah theology*. That is to say, in his defense of al-Ghazzâlî; however, he refers to the views of Mutazili theologians, his analysis that these views are compatible with the theology of the *Ahl al-Sunnah* reveals his Ahl al-Sunnah sensitivity. In this respect, Qutb al-dîn-zâda al-Iznîqî's treatise stands out by presenting al-Ghazzâlî's views and defense on this issue, as well as by trying to answer possible objections that may be raised against al-Ghazzâlî while handling the issue, and by analyzing the evidence of opposing views in detail. In addition, while seeking a solution to the issue, it is of great importance in terms of establishing the distinction between corporal (*jasadânî*) torment and spiritual (*rûhânî*) torment and interpreting the hadiths of intercession (*shafâah*) in the context of the issue. In the appendix, there is the critical edition of the treatise, corrected by the author and added notes.

Keywords

Tasawwuf, Kalâm, Qutb al-dîn-zâda, al-Ghazzâlî, Khulûd al-kuffâr, Defense, Manuscript

Kutbüddinzâde İznikî'nin Hulûd-ı Küffâr Meselesinde Gazzâlî Savunusu

Öz

Kutbüddinzâde İznikî (öl. 885/1480), Sadreddin Konevî'nin (öl. 673/1274) *Miftâhu'l-gayb*'ının şarihî olması sebebiyle Ekberîliği Osmanlı'da temsil eden önemli âlim-sûfî şahsiyetlerden biridir. Bu şerhinin yanı sıra rüya tabiri, bitin yaratılma hikmetinin ahlâkî-işârî yorumu gibi birçok konuda eser ve risale kaleme almıştır. Bu risalelerden birini ise hulûd-ı küffâr meselesine ve Gazzâlî'nin bu konudaki görüşlerinin savunusuna ayırmıştır. Bu risaleyi yakın dostu Mahmud Paşa'nın (öl. 878/1474) -ki Fatih Sultan Mehmed'in (salt. 1451-1481) sadrazamlarındandır- isteği üzerine yazdığını söylese de risalenin telif sebebi için birçok neden sıralamıştır. Kutbüddinzâde'nin aksine günümüzde yapılan çalışmalarda sahabeden itibaren bu konuda fikir beyan eden birçok ismin görüşlerine yer verilmekle birlikte, Gazzâlî'nin görüşleri yer almamıştır. Kutbüddinzâde, risalede kendi döneminde Gazzâlî'nin bu meselede söylediklerini icma dışı gören ve onun hakkında suizanna kapılanların varlığından bahsetmektedir. Bu da Gazzâlî'nin bu meseledeki görüşlerinin miladi on beşinci asır Osmanlı'sında yaygın bir şekilde bilindiğini ve tartışıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Kutbüddinzâde'nin halefi Bahâeddinzâde (ö. 952/1545) de meselenin merkezine Gazzâlî'yi yerleştirdiği dikkate alındığında bu durumun sonraki asırda da aynı şekilde devam ettiği görülmektedir. Kutbüddinzâde risalede Gazzâlî'nin söz konusu meseleyle ilgili görüşlerini serdetmiş ve genelde nakiller ve aklî/lügavî yorumlarla Gazzâlî'nin görüşlerinin mutlak manada icma dışı olmadığını savunmuştur. Bu savunmasında Gazzâlî'nin *İhyâ* ve *Faysalü't-tefrika* isimli eserlerindeki görüşlerini merkeze almıştır. O, Gazzâlî'yi savunmayı merkeze aldığından dolayı kendisinin de mensubu olduğu Ekberî sûfîlerin konuyla ilgili yorumlarına pek başvurmamıştır. Onun risalesi sadece Gazzâlî'nin ilgili konudaki görüşlerinin savunusuyla sınırlı da değildir. Ayrıca meseleyi ele alırken oluşabilecek muhtemel soruları sorup cevaplamaya çalışmış, verdiği cevaplardan hareketle ortaya çıkacak yeni soruları takdir ederek cevaplamaya gayret etmiş ve karşıt görüşlerin delillerini detaylıca tahlil etmiştir. Bütün bu çabalar, onun meselenin kühünü kuşatmaya olan isteğiyle alakalıdır. Bu tavir risale boyunca kendini göstermektedir. Risalede dikkat

ettiği bir diğer husus ise meseleyi Ehl-i sünnet Kelâmının verileriyle savunmak istemesidir. Şöyle ki Gazzâlî savunusunda Mutezilî Kelâmcıların görüşlerine başvurmakla birlikte bu görüşlerin Ehl-i sünnet Kelâmına uygun olduğuna dair tahlillerde bulunması, Onun Ehl-i sünnet hassasiyetini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Kutbüddinzâde'nin risalesi, Gazzâlî'nin bu konudaki görüşlerini ve savunusunu sunmasının yanı sıra, meseleyi ele alırken Gazzâlî'ye karşı öne sürülebilecek muhtemel itirazları cevaplamaya çalışmasıyla ve karşıt görüşlerin delillerini detaylıca tahlil etmesiyle öne çıkmaktadır. Ayrıca meseleye çözüm ararken ayrımından ilham alarak cismânî azap-ruhânî azap ihdas etmesi, şefaât hadislerini mesele bağlamında yorumlaması açısından büyük bir önemi haizdir. Ekte risalenin bizzat müellifi tarafından tashih edilen ve notlar eklenen nüshasının tahkikli metnine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tasavvuf, Kelâm, Kutbüddinzâde, Gazzâlî, Hulûd-ı Küffâr, Müdâfaa, El Yazması

Giriş

Kutbüddinzâde İznikî (öl. 885/1480), Ekberî geleneğin en önemli temsilcilerinden Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) talebesi, Sadreddin Konevî'nin (öl. 673/1274) *Miftâhu'l-gayb*'ının şarihi ve Zeyniyye tarikatının Osmanlı'daki önemli temsilcilerinden birisidir.¹ Ayrıca o, âlim-sûfî kimliğinden dolayı “Fatih Sultan Mehmed'in (salt. 1451-1481) çok değer verdiği şahsiyetler arasında”² yer almaktadır.³ Kutbüddinzâde her ne kadar *Miftâhu'l-gayb*'a yazdığı şerhiyle bilinir olsa da rüya tabiri⁴, bit gibi bir haşerenin yaratılma hikmetinin ahlâkî-işârî yorumu,⁵ Hz. Âdem ile Hz. Musa tartışması⁶ gibi birçok konuda eser ve risaleler kaleme almıştır. Bu risalelerden biri, makalenin konusu olan kâfirlerin cehennemde ebedî kalıp kalmayacağı (*hulûd-ı küffâr fi'l-azâb*) meselesidir.⁷ Kutbüddinzâde bu risaleyi yakın dostu ve Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamlarından olan Mahmud Paşa'nın (öl. 878/1474) isteği üzerine yazmıştır. Fakat risalenin telif sebebi sadece Mahmud Paşa'nın isteğiyle sınırlı değildir. Kutbüddinzâde, bu konuda bir

¹ Reşat Öngören, “Kutbüddinzâde İznikî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/489-90.

² Reşat Öngören, “Bir Rüya Yorumcusu Olarak Mutasavvıf-Âlim Kutbüddinzâde Mehmed İznikî”, *Uluslararası İznik Sempozyumu* (İznik: İznik Belediyesi Kültür Yayınları, 2005), 381.

³ Nitekim Kutbüddinzâde, *Miftâhu'l-gayb* şerhini Fatih Sultan Mehmed'in isteği üzere kaleme almıştır. Kutbüddinzâde, *Fethu Miftâhi'l-gayb*, thk. Ekber Râşidî Neyâ (Tahran: İntişârât-ı Suhen, HŞ. 1395), 40.

⁴ Reşat Öngören, “Bir Rüya Yorumcusu Olarak Mutasavvıf-Âlim Kutbüddinzâde Mehmed İznikî”, 381-387.

⁵ Enes Taş, “Kutbüddinzâde İznikî'nin Risale fi Hikmeti Halkî'l-Kamle İsimli Eseri: Küçük Bir Haşerenin Yaratılma Hikmeti Üzerinden İşârî Tefsir Merkezli Bir Ahlak İnşâsı”, *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelâm ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: y.y. 2020), 294-390.

⁶ Orkhan Musakhanov, “Kutbüddinzâde İznikî'nin Risâle İhticâcî Âdem Ma'a Mûsâ İsimli Eseri: Hz. Âdem ile Hz. Musa Tartışması Hadisinin Zahirî ve Bâtınî Anlamlarına Dair Bir İnceleme”, *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelâm ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -II-*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: y.y. 2020), 241-259.

⁷ Konunun “hulûd-ı küffâr meselesi/mes'eletü hulûdi'l-küffâri fi'l-azâb” lafızlarıyla ifade edilmesinin kaynağı Bahâeddinzâde'nin bu konudaki risalesinin ismidir. bk. Orkhan Musakhanov, “Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Risâle fi Mes'eleti Hulûdi'l-Küffâr Adlı Eseri: İnceleme ve Tahkik”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (2019), 116.

risale yazmasını isteyenler arasında dostu olan birçok âlim ve salih kimsenin olduğunu zikreder. Bunun dışında bir takım başka sebeplerden de bahseder. Bunlar arasında kendisinin bu konudaki yetkinliğini ortaya koymak, meselenin zorluğuna dikkat çekmek, bu meseleye dair çekincelerini ifade etmek ve en önemlisi bu konuda görüşler serdeden Gazzâlî'yi (öl. 505/1111) savunmak yer almaktadır. Söz konusu telif gerekçeleri, Kutbüddinzâde'nin kendi ifadeleriyle şu şekildedir:

Bu [...] kâfirlerin cehennemde nimete erme durumu hakkında fakirden sadır olan bir risaledir (*mecelle*). Şöyle ki Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî kitaplarından birinde şöyle demiştir: 'Kâfirler için cismânî azap yedi bin sene sonra sona erecektir.'⁸ Keşke bu sözü nakledecek cumhura muhalefet benden sadır olmasaydı. [...] Bu zamandan önce âlim ve salih kimselerden oluşan yakın dostlar benden ısrarla bu sözü açıklamam için istekte bulundular. İçinde bulunduğum durum gereği bundan yüz çevirdim. Çünkü zamanımızda insaf azalmış, zulüm ile inada meyletme çoğalmış ve haset ile fesat zuhur etmiştir. Fakat şimdi isteğini geri çeviremeyeceğim ve sözünden çıkamayacağım bir kimse benden bu konuda istekte bulunmuştur. Bu kişi de düstûr-ı âzam, cömert dost Mahmud Paşa'dır. Allah onun ömrünü sevdiği ve razı olduğu işler üzere muammer eylesin. Her sanatın, kıymetinden anlayan bir erbabı vardır. Bu sanatın ince-liklerini erbabı olmayana hediye eden ve hak edeni de engelleyen kimse zulmetmiştir. Şimdi ben Mahmud Paşa'yı göğsü nurlarla ferahlamış olarak görüyorum. Ariflerin göğüsleri sırların kabirleridir. Allah'tan bana doğruyu ilham etmesi hususunda yardım dileyerek başlıyorum. Bu mesele kavranması zor, sapa ve kaygan bir meseledir.⁹

Risalenin merkezinde yer alan hulûd-ı küffâr meselesi ana hatlarıyla kâfirlerin ebedî olarak cehennemde kalıp kalmayacakları tartışması¹⁰ ya da ilâhî rahmetin cehennemde şiddetli azap ile uzun zaman geçtikten sonra kâfirleri bir şekilde kuşatması veya kuşatmaması olarak tanımlanabilir.¹¹ Hulûd-ı küffâr hakkında risale telif eden Bahâeddinzâde (öl. 952/1545)¹², bu meselenin Muhyiddin İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) ve Sadreddin Konevî (öl. 673/1274) ile anıldığını ancak mazisinin Gazzâlî'ye, ondan da sahabeye kadar uzandığını dile getirmektedir. Bahâeddinzâde meselenin tarihi seyrini veciz bir şekilde şöyle sunmaktadır:

⁸ Bu cümle Gazzâlî'nin birebir ifadesi olmayıp Kutbüddinzâde'nin Gazzâlî'nin *İhyâ'*daki ifadelerinden hareketle çıkardığı bir sonuç cümlesidir. "Gazzâlî'de Hulûd-ı Küffâr Meselesi ..." başlığı altında bu konu detaylandırılacaktır. Bu sonuca temel teşkil eden ifadeler için bk. Gazzâlî, *İhyâ'u ulûmi'd-dîn* (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2011), 7/85.

⁹ Kutbüddinzâde, *Müdâfaatü Muhammed b. Kutbiddîn el-İznikî fi mes'eleti hulûdi'l-Küffâr li'l-Gazzâlî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Rağıp Paşa, 692), 222b. Kutbüddinzâde'nin isim takdir etmediği risaleye bu ismin takdir edilme nedenleri aşağıdaki iki başlıkta farklı vesilelerle tartışılacaktır.

¹⁰ Makale boyunca hulûd-ı küffâr meselesinin bu iki tanımı arka planda tutularak anılacaktır.

¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Azap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/302-309.

¹² Bahâeddinzâde'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş biyo-bibliyografik bilgi için bkz. Yasin Apaydın - Orkhan Musakhanov, *Bahâeddinzâde ve Kader Anlayışı* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021), 9-73.

Âlimlerimizden bazıları Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî'yi yurkârda geçtiği tarzda rahmetin kuşatıcılığı ve Firavun'un iman üzere ölümünü kabul etmeleri sebebiyle tekfir ederler. Lakin o ikisi bu görüşte [ilâhî rahmetin bir noktadan sonra kâfirleri de kapsayacağında] yalnız değildirdiler ve bu görüşü o ikisi ortaya atmamışlardır. Çünkü sen, Abdullah b. Mesud ve Abdullah b. Amr b. Âs'tan nakledilen rivayeti duydun.¹³ Abdullah b. Mesud ve Abdullah b. Amr b. Âs, sahabenin fakihlerindedir. [...]

Gazzâlî şöyle demektedir: “Bil ki basiret ehli kimselere duydukları eser ve haberlerin dışında [başka] sebepler ve ilâhî keşif ile rahmetin öne geçmişliği ve [bir raddeden sonra kâfirleri de] kuşatması keşf olunmuştur. Ancak bunun açıklaması uzar.” Gazzâlî, zaman olarak İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî'den önce yaşamıştır. Gazzâlî'nin bu sözünden anlaşılın, bu görüşü selevin zamanında da kabul edenlerin olduğudur. [Diğer bir ifadeyle bu görüşün İbnü'l-Arabî'den Gazzâlî'ye, ondan da seleve ulaşın bir öncesi vardır.] Yine Gazzâlî'nin bu sözünden görüşü onayladığı anlaşılmaktadır. Dahası Gazzâlî'nin zikredilen görüşü kabul edenleri tekfir etmesi bir yana, kendisinin de bu görüşe meyilli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴

Çağımızda yapılan çalışmalarda Bahâeddinzâde'nin zikrettiği isimlere sahabeden Hz. Ömer (öl. 23/644), Hz. Ali ve Ebû Hüreyre (öl. 58/678); tabiilerden Şa'bî (öl. 104/722) ve selev âlimlerinden başka, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (öl. 672/1273), İbn Teymiyye (öl. 728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350) gibi birçok sahabe, tabi ve alim ismi eklenmektedir.¹⁵ Ancak modern çalışmalarda Kutbüddinzâde ve Bahâeddinzâde'nin konuyla ilgili risalelerinin aksine Gazzâlî'nin ismine yer verilmemiştir. Gazzâlî'nin mezkûr çalışmalarda isminin yer almamasının ilk ve önemli nedeni, Gazzâlî'yi hulûd-ı küffâr meselesinin merkezine yerleştiren Kutbüddinzâde ve Bahâeddinzâde gibi âlimlerin yazma halinde bulunan risalelerinin bilinmemesidir. İkinci olarak da modern çalışmaların bu konuda Gazzâlî'nin eserlerini kapsamlı bir

¹³ Bahâeddinzâde'nin sözünü ettiği rivayetleri ondan aktarmakta fayda vardır: “Abdullah b. Amr b. Âs'dan rivayet edilen *cehennem üzerine öyle bir gün gelecek ki o günde kapıları kapanacaktır* rivayeti gibi haberlerden bazıları bu bapta nakil olarak rivayet edilmiştir. Yine bu rivayet Abdullah b. Mesud'a dayandırılmıştır. Nitekim *Arâis*'te şöyle geçmektedir: ‘İbn Mesud şöyle demiştir: *Cehennem üzerine öyle bir zaman gelecek ki, onlar orada devirler boyu kaldıktan sonra içerisinde hiçbir kimse kalmamış olarak kapıları kapanacaktır.*’ Yine *Arâis*'te şöyle geçmektedir: ‘Şa'bî şöyle demiştir: *Cehennem iki yurttan en çabuk mamur ve yine en çabuk harap olanıdır.*’ Orkhan Musakhanov, “Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Risâle fi Mes'eleti Hulûdi'l-Küffâr Adlı Eseri”, 116.

¹⁴ Orkhan Musakhanov, “Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Risâle fi Mes'eleti Hulûdi'l-Küffâr Adlı Eseri”, 117-118.

¹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, 4/302-309; Hasan Hüseyin Tunçbilek, “İslâm Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2006), 16-33; Mustafa Altundağ, “Kur'an'da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği”, *Bakü Devlet Üniversitesinin İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 7 (Bakü 2007), 41-88; Mustafa Hocaoglu, “TDV İslam Ansiklopedisi 'Azap' Maddesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Elâzığ 2010), 335-341; Osman Oral, Muhammed Zâhid El-Kevserî'nin Hulûd/Cennet ve Cehennem Ebediliği Konusuna Yaklaşımı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Kilis 2015), 87-108; Mustafa Demir, “Musa Carullah Bigi ve Mustafa Sabri Efendi'nin Cehennem Azabının Ebediliği Meselesine Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/Tevlîlât* 1/2 (Konya 2020), 311-334.

incelemeye tabi tutmamaları olabilir.¹⁶ Bu sadette hulûd-ı küffâr meselesinde İslam düşünce tarihinin önemli isimlerinden Gazzâlî'nin görüşü ile Kutbüddinzâde'nin savunusunun değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Hulûd-ı küffâr meselesinde sözü edilen isimlerin hepsinin ortak oldukları nokta, bir şekilde kâfirlerden zahiri/cismânî azabın kaldırılması ve ilâhî rahmetin onları kuşatmasıdır. Fakat bu isimlerin her birinin meseleye bakışlarının detaylarında ince farkların olduğu zikredilebilir. Bu detaylar, iki ana kabulle ifade edilebilir: I. Cehennem, asi müminlerden boşaltıldığı gibi kâfirlerden de boşaltılacaktır. II. Cehennem, kâfirlerden boşalmamakla birlikte ilâhî rahmet onları cehennemde bir şekilde kuşatacaktır.¹⁷

Mevzubahis isimlerden farklı olarak Kutbüddinzâde'nin hulûd-ı küffâr risalesi, büyük oranda Gazzâlî'nin meseleye yaklaşımını ve savunusunu ortaya koymaktadır. O, meselenin çözümlenmesinde cismânî ve ruhânî haşr sorunundan ilhamla cismânî azap ruhânî azap ayrımını ihdas ederek ve şefaahat hadislerini etkin bir şekilde konuyla irtibatlı bir şekilde yorumlayarak meseleye yeni boyutlar kazandırmıştır. Kutbüddinzâde'nin kısaca kimliği ve hulûd-ı küffâr meselesinin tarihi seyri bu şekilde ortaya konduktan sonra risalenin isim, nüsha ve muhteva tahliline geçilebilir.

1. Kutbüddinzâde'nin Risalesinin Nüsha, İsim ve Muhteva Tahlili

Kutbüddinzâde'nin hulûd-ı küffâr ile ilgili risalesi kendi hattıyla olmamakla birlikte birçok eserinin bulunduğu bir yazma mecmuada günümüze ulaşmıştır.¹⁸ Bu mecmuadaki tüm eserler müellif tarafından tashih edilmiş, telif tarihleri eklenmiş ve kenarlarına notlar düşülmüştür. Konu edindiğimiz risale mecmuanın ikinci eseridir.¹⁹ Kutbüddinzâde mecmuadaki diğer risaleleri gibi bu risaleye de bir isim takdir etmemiştir. Risalenin ulaşılan diğer altı nüshasının dördünde, müstensihleri tarafından eserin içeriğinden hareketle üç farklı isim takdir edildiği görülmektedir. Bu üçü arasında en uzun olan ve kısmen risalenin içeriğini özetleyen *Risâletün muteallikatün bi îmâni Fir'avn ve bi kavli'l-Gazzâlî: İmne'l-azâbe'l-cesedâni li'l-küffâri mütênâhin ilâ seb'ati âlâfi sene*²⁰ şeklindeki isim, Atıf Efendi kütüphanesindeki yazma mecmuanın zahriyesinde yer almaktadır.²¹ Hacı Mahmud Efendi kütüphanesindeki mecmuanın zahriye-

¹⁶ Bundan dolayı makalede "Gazzâlî'de Hulûd-ı Küffâr Meselesi ..." başlığı açılmıştır.

¹⁷ Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî'ye göre ilâhî rahmetin cehennemde kâfirleri kuşatması hakkındaki detaylı bilgi için bkz. Orkhan Musakhanov, "Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Risâle fi Mes'eleti Hulûdî'l-Küffâr Adlı Eseri: İnceleme ve Tahkik", 84-91, 111-123; Bahâeddinzâde, *Risâle fi mâ Verade fi'l-Fusûs* (Kütahya: Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, 1020), 42b; Yasin Apaydın - Orkhan Musakhanov, *Bahâeddinzâde ve Kader Anlayışı*, 243-245.

¹⁸ Kutbüddinzâde, *Mecmuatu Kutbüddîn b. Muhammed* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 692), 1b-246b.

¹⁹ Kutbüddinzâde, *Müdâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 222b-225b. Müdâfaa isminin tarafımızdan takdir edilmesinin gerekçeleri aşağıda zikredilecektir.

²⁰ *Firavunun imanı ve Gazzâlî'nin 'Kâfirler için cismânî azap yedi bin sene sona erecektir' sözüne ilişkin Risale*.

²¹ Kutbüddinzâde, *Risâletün muteallikatün bi îmâni Fir'avn ve bi kavli'l-Gazzâlî: İmne'l-azâbe'l-cesedâni li'l-küffâri mütênâhin ilâ seb'ati âlâfi sene* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 440), 20b-23b. Bu mecmudaki risalenin sonu yaklaşık dört satır eksiktir.

sinde *Risâle fi kavli İbni'l-Arabî kuddise sirruhû fi îmâni Fir'avn* ismiyle bulunan risale²², aynı kütüphanenin diğer bir yazma mecmuasında ise *Müzilü'ş-şekk fi aksâmi'l-kefere* ismiyle yer almaktadır.²³ *Müzilü'ş-şekk fi aksâmi'l-kefere* ismi, Beyazıt kütüphanesinde bulunan mecmuadaki nüshada da tekrarlanmaktadır.²⁴ Pertevniyal ve Lala İsmail nüshalarında -müellif tarafından tashih görmüş nüshada olduğu gibi- risaleye herhangi bir isim takdir edilmemiştir.²⁵

Yukarıda zikredilen isimler, risalenin içeriğinin bir kısmını yansıtmakla birlikte risalenin muhteva ve maksadını tam olarak ortaya koymamaktadır. Her ne kadar takdir edilen üç farklı başlıkta “Firavun’un imanı” meselesi yer alsada risalede bu konuya genişçe temas edilmemiştir. Bu konunun yazımı müellif tarafından başka bir vakte tevdi edilmiştir.²⁶ Bununla birlikte Kutbüddinzâde kısaca Firavun’un imanının ye’s halinde gerçekleştiğini (*îmân ye’si ızturârî lâ gaybî ihtiyârî*) ve makbul olmadığını söyleyerek bu konuda İbnü'l-Arabî’ye nispet edilen genel kabulden farklı kanaatte olduğunu da açıkça belirtmiştir.²⁷ *Kafirlerin kısımları konusundaki şüphenin giderilmesi* şeklinde çevrilebilecek *Müzilü'ş-şekk fi aksâmi'l-kefere* ismi ise risalede Gazzâlî’nin *Faysalü't-tefrika* isimli eserinden yapılan bir alıntının muhtevasından ibarettir ve risalenin tamamının içeriğini yansıtmamaktadır.²⁸

Bütün bu isimlerden sarf-ı nazar edilerek risale baştan sona dikkatlice incelendiğinde Kutbüddinzâde’nin bu eserini yazmaktaki maksadı, Gazzâlî’nin hulûd-ı küffâr meselesinde asılsız (*lâ veche lahû aslen*) ve mutlak anlamda icma dışı görüşler serdetmediğini ispat etmektir. Risale söz konusu içerik ve maksadından hareketle *Müddâfaatü Muhammed b. Kutbiddîn el-İznîkî fi mes’eleli hulûdi'l-küffâr li'l-Gazzâlî/ Kutbüddinzâde İznîkî’nin Hulûd-ı Küffâr Meselesinde Gazzâlî Savunusu* olarak isimlendirilebilir.²⁹ Kutbüddinzâde, Gazzâlî’nin hulûd-ı küffâr meselesindeki görüşünün ‘kâfirler için cismânî azap yedi bin sene sonra sona erecektir’³⁰ şeklinde özetlemektedir. Gazzâlî bu meseleye değindiği kitaplarında bu cümleyi açıkça kullanmamakla birlikte Kutbüd-

²² Kutbüddinzâde, *Risâle fi kavli İbni'l-Arabî kuddise sirruhû fi îmâni Fir'avn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 4223), 34b-40b.

²³ Kutbüddinzâde, *Müzilü'ş-şekk fi aksâmi'l-kefere* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 2504), 14b-16b.

²⁴ Kutbüddinzâde, *Müzilü'ş-şekk fi aksâmi'l-kefere* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt 105766), 12b-15b.

²⁵ (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal 968), 170a-172b ve (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 708), 196-199b. Lala İsmail nüshası Taşköprüzâde Kemâleddin Efendi (öl. 1030/1621) tarafından istinsah edilmiştir.

²⁶ Kutbüddinzâde, *Müddâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 223a.

²⁷ Burada Kutbüddinzâde’nin görüşünün önemli *Fusûs* şarihlerinden halefi Sofyalı Bâli Efendi (öl. 960/1553) ile örtüşüğünü söylemek mümkündür. İbnü'l-Arabî’nin *Fusûsu'l-hikem* isimli eserinde dile getirdiği Firavunun imanı meselesinin Osmanlı dönemi *Fusûsü'l-hikem* şerhlerindeki seyri hakkında geniş bilgi için bkz. Ercan Alkan, “Osmanlı Dönemi Fusûsü'l-Hikem Şerh Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/30 (İstanbul 2017), 211-240.

²⁸ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika* (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2017), 102-103.

²⁹ Makalede risaleye bu isimle atıfta bulunulacaktır. Aynı konuda risale kaleme alan Bahâeddinzâde’nin, risalenin tercih edilen başlığına etkisi muhakkaktır.

³⁰ Kutbüddinzâde, *Müddâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 222b.

dinzâde, onun bu konuda söylediklerinden hareketle böyle bir sonuç cümlesini kendisine isnad etmiştir. Kutbüddinzâde'nin Gazzâlî savunusunun temellerini doğru tespit edebilmek için önce Gazzâlî'nin hulûd-ı küffâr meselesindeki düşüncelerini ortaya koymak gerekmektedir.

2. Gazzâlî'de Hulûd-ı Küffâr Meselesi ve Kutbüddinzâde'nin Savunusu

Gazzâlî cehennemde yedi bin sene sonra kimsenin kalmayacağı meselesini ilk olarak *İhyâ'da* dile getirmiştir. Ancak *İhyâ'daki* ifadeleri, yedi bin sene sonra sona erecek azabın müminlerin asileri için mi yoksa mutlak anlamda cehenneme giren bütün kimseler için mi olduğu konusunda belirsizdir. Gazzâlî'nin hulûd-ı küffâr meselesindeki görüşlerinin seyrini takip edebilmek için ilk önce onun bu mesele hakkında *İhyâ'daki* ifadelerine bakılmalıdır: O şöyle der: “Cehennemde azap görecek kimseler az azap görecek kimselerden, yedi bin sene azap görecek kimselere kadar kısımlandırılır. Haberde³¹ varit olduğu üzere yedi bin sene azap gören kimse cehennemden son çıkan kimse olacaktır.”³²

Gazzâlî'nin *İhyâ'daki* konuyla ilgili en net ifadeleri bunlardır. Gazzâlî bu görüşleri ortaya attıktan sonra tepkiyle karşılaşmış ve *Faysalü't-tefrika'yı* telif etmiştir.³³ Bu eserinde o, *İhyâ'daki* görüşlerini terk etmek bir yana farklı bağlamda meseleyi genişletmiştir. Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika'da* hulûd-ı küffâr meselesini, yedi bin sene üzerinden değil de kâfirleri üç sınıfa taksim ederek iki sınıf kâfirler için azabın sınırlı olduğunu, diğer bir sınıf kâfirler (yani inatçı ve kibirli kâfirler) için ise azabın sınırsız olduğunu belirtmiştir. O, bu görüşünü şöyle ifade etmektedir:

Derim ki: Rahmet, geçmiş ümmetlerin çoğunu -onların birçoğu ya [neredeysen ateşe atılmadı denecek] bir lahza yahut bir an (sâat) şeklinde kısa bir müddet, ya da ateşe atılmıştır denilecek kadar bir müddet ateşe atıl-salar da- kapsar. Dahası şöyle derim: Rahmet, bu zamandaki Rum Hristiyanları ve Türklerin çoğunu kapsar. Bunlarla davetin ulaşmadığı uçlardaki Rum ve Türkleri³⁴ kastediyorum. Bunlar üç sınıftır; [1] Muhammed'in (s.a.v) isminin ulaşmadığı sınıf. [2] Onun isminin, peygamber olarak gönderilişinin (bi'set) ve zuhur eden mucizelerinin kendilerine ulaşmış olduğu kimseler. Bu kimseler İslam beldelerine komşu ve müslümanların arasına karışmış [oldukları halde iman etmemiş] kimselerdir. Bunlar cehennemde ebedi kalacak (muhalledûn) kâfirlerdir. Üçüncü sınıf kimseler bu iki sınıfın arasında bir yerdedirler. Muhammed'in (s.a.v) ismi ve bi'seti kendilerine ulaşmış, ancak küçüklüklerinden itibaren onlara 'Muhammed isminde bir yalancı ve karıştırıcının nübüvvet iddia ettiği' şek-

³¹ Haber'den kastının Hakîm Tirmizî'nin (öl. 320/932) *Nevâdirü'l-usûl'de* naklettiği uzun bir hadisteki şu ifadenin olması muhtemeldir: “Orada en uzun kalacak kimse dünyanın yaratılışından fani olacağı süreye kadar kalır. Bu da yedi bin senedir.” Hakîm Tirmizî, *Nevâdirü'l-usûl*, thk. Nureddin Boyacılar (Riyad: Dârü'l-Minhâc, 2015), 2/389.

³² Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 7/85.

³³ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, 102.

³⁴ Kutbüddinzâde, buradaki Türklerden kastedilenin Çinli ve Hitaylı kâfirler olduğunu belirtir. Kutbüddinzâde, *Müdâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 223a.

linde duyurulmuştur. Tıpkı bizim çocuklarımızın Mukanna' denilen yalancının nübüvvet iddia ettiklerini duymaları gibi. Bunlar benim nezdimde birinci sınıfa dâhildirler.³⁵

Kutbüddinzâde 'inadından ve kibrinden dolayı küfrü terk etmeyenlerin dışındaki kâfirlerin cehennemde ebedi kalmayacağı' düşüncesinde Gazzâlî'nin yalnız olmadığını, ondan önce yaşamış iki Mutezilî âlim Câhız (öl. 255/869) ve Ubeydullah b. Hasan el-Anberî'den (öl. 168//784-85) yaptığı nakillerle destekler. Kutbüddinzâde'nin alıntıldığı Câhız ve Anberî'nin bu konudaki sözleri, meseleyi farklı bağlamda ele alsada ulaştığı sonuç bakımından Gazzâlî'yle aynıdır:

Cehennemde ebedi kalacak olan (*muhalled*) inatçı kâfirdir. Üst düzey gayret gösterip İslam'a giremeyen ve mucizenin İslâm'a olan delaleti kendisine zahir olmayan kimseler mazurdur. Çünkü nebiyi tasdik etmek o kişilerin kudretinde değildir. "Size din konusunda hiçbir güçlük yüklememi"³⁶ ayet-i kerimesinden dolayı bir kimse güç yetiremediği bir işte mükellef olamaz. Azaplandırma ancak bir mükelleften sadır olan kusurlu davranıştan dolayı mümkün olur. Buradaki mükelleften kusurlu bir davranış sadır olmamıştır.³⁷

Kutbüddinzâde burada Gazzâlî'yi savunmak için Mutezilî Kelâmcılardan destek almaktadır. Ancak bu düşünceyi Ehl-i sünnet Kelâmının verileriyle ortaya koyma ve savunma ihtiyacından hareketle Mutezilî Kelâmcıların bu ifadelerinin Ehl-i sünnet Kelâm geleneğiyle çelişmediğini, dahası uyumlu olduğunu şu cümlelerle dile getirmektedir:

Tembih: Bu sözlerin Ehl-i sünnet nezdinde Allah'ı bilmede nazarın (*istidlâl*) [aklen değil] şeran vacip olması ilkesine mebni olduğu gizli değildir. Hak Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Biz bir resul göndermedikçe azap etmeyiz"³⁸ "[Müjdeleyen ve uyaran peygamberler gönderdik ki,] insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı tutunacak bir delilleri olmasın."³⁹ Bizim şeriatımızda bir kimse nezdinde şeriat sabit olmamış ve ona davet ulaşmamışsa bu kimseye iman vacip olmaz. [Dolayısıyla] kâfirlerden bu iki grup mazurdur. Allah hiçbir kimseye özü sabit olduğu sürece azap etmez.⁴⁰

Kutbüddinzâde'nin meseleye yaklaşırken gözettiği Ehl-i sünnet Kelâmı çerçevesini ihlal etmeme hassasiyeti ortaya konduktan sonra meselenin Gazzâlî'deki seyri- nin devamına geçilebilir. Şöyle ki, kâfirler için azabın sona ermesi, yukarıda da zikredildiği gibi kâfirlerin hepsi için değil, Gazzâlî'den aktarıldığı üzere iki sınıf kâfir için

³⁵ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, 102-103; Orkhan Musakhanov, "Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Risâle fi Mes'eleli Hulûdi'l-Küffâr Adlı Eseri: İnceleme ve Tahkik", 118; Kutbüddinzâde, *Müdüfaa* (Ragıp Paşa, 692), 223a.

³⁶ *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, çev. Mustafa Çağrı vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-Hac, 22/78. Âyetlerin mealı verilirken Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan meal kullanılmakla birlikte, müellifin âyetlere atıflarının siyak ve sibakına bağlı olarak mealdeki kelime/kavram karşılıklarına dair tercihlerde kısmî tasarruflarda bulunulmuştur.

³⁷ İcî, *Mevâkîf fi ilmi'l-keâm* (Beyrut: Âlemü'l-kitâb, 1999), 387; Kutbüddinzâde, *Müdüfaa* (Ragıp Paşa, 692), 223a-b.

³⁸ el-İsrâ, 17/15.

³⁹ en-Nisâ, 4/165.

⁴⁰ Kutbüddinzâde, *Müdüfaa* (Ragıp Paşa, 692), 223b.

sabittir. Fakat Gazzâlî'nin metinlerine bütüncül gözle bakıldığında ebedî cehennem azabının sona ereceği kâfir gruplarının, bu iki sınıfla sınırlı tutulması pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Gazzâlî *Faysalü't-tefrika*'da, ciddi bir şekilde hidayet araştırması yapan, fakat tahkike erişmeden diğer bir ifadeyle tahkiki bir şekilde İslâm'ı kabul etmeden veya edemeden ölen kimsenin de bağışlanmış ve ilahi rahmete erişmiş olacağından bahseder.⁴¹ Bu gruptaki kâfirleri söz konusu iki grup içerisinde değerlendirmek pek mümkün değildir. Buradan hareketle Gazzâlî'nin düşüncesinde ilahi rahmete erecek kâfirlerin bu iki grupla sınırlı olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Dahası Gazzâlî'nin *Faysalü't-tefrika*'daki “bil ki basiret ehli kimselere duydukları eser ve haberlerin dışında [başka] sebepler ve ilâhî keşif ile rahmetin öne geçmişliği ve [bir raddeden sonra kâfirleri de] kuşatması keşf olunmuştur.”⁴² şeklindeki diğer bir cümlesi, ilâhî rahmete erecek kimselerin kapsamını daha da genişletmektedir.

Kutbüddinzâde, Gazzâlî'nin detayları zikredilen hulûd-ı küffâr görüşünün ‘ayırım yapılmadan (*mutlakan*) bütün kâfirler cehennemde ebedî bir şekilde azap görecekler ve azap görmeleri sona ermeyecektir’ şeklindeki müslümanların icmasına aykırı olduğu iddiasının doğru olmadığını yine kâfirlerin tek grupta değerlendirilmeyeceği düşüncesinden hareketle cevaplamaya çalışmıştır. Çünkü Kutbüddinzâde'ye göre ayırım yapılmadan bütün kâfirlerin ebedî azapta kalacağına dair icma imkânsızdır (*memnû*). Aksine sözü edilen icma inatçı ve kibirli kâfirler hakkında varit olmuştur. İcmayı imkânsız gören (*mâni*) kimse ise genellilik (umûm) kalıbında varit olan âyet ve hadisleri başka bir nas yahut aklî bir delille tahsis etmiş; ve söz konusu iki grupta bulunan kâfirlerin cehennemde ebedi kalmasına (*hulûd*) delalet eden lafızları da tevil etmiştir.⁴³

Kutbüddinzâde, hulûd lafzının ebedi bir şekilde değil de uzun bir müddet bir yerde kalmak şeklinde tevil edilmesine delil teşkil edecek âyet, hadis ve darb-ı mesellerden örnekler zikretmiştir. Ona göre “*Fakat o dünyaya saplanıp kaldı (ahlede ile'l-ard)*”⁴⁴ âyetindeki hulûd lafzı dünyada uzun kalma anlamında kullanılmıştır. Yine o, asi

⁴¹ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, 107; Kutbüddinzâde, *Müdâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 223a.

⁴² Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, 102-103; Kutbüddinzâde, *Müdâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 223a; Orkhan Musakhanov, “Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Risâle fi Mes'eleti Hulûdi'l-Küffâr Adlı Eseri”, 118. Gazzâlî'nin *Faysalü't-tefrika*'dan aktardığımız ifadelerin bir benzeri için bkz. Gazzâlî, *el-İmlâ alâ müşkilî'l-İhyâ [İhyâu ulûmi'd-dîn* neşrinin ‘*Mukaddimât*’ kısmında] (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2011), 256-258.

⁴³ Kutbüddinzâde, *Müdâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 223b.

Kutbüddinzâde'nin icma hakkında yaptığı bu değerlendirmenin kaynakları arasında Gazzâlî'nin yanı sıra Sadrüşşerîa'nın (öl. 747/1346) icma hakkında aşağıda aktarılabilecek düşüncelerin de katkısının olabileceğini varsaymak mümkündür: “Bil ki icma’ iki türdür. Birincisi kesin hüküm ifade eden icma’dır. Diğer bir ifadeyle icma’ın senedi kesin olmayı gerektirmemekte, aksine icma[ın senedi değil bizzat kendisi] kesin olmayı ifade etmektedir. İkincisi icma’ın senedi kesinliği gerektirmekle birlikte [icma’ın bizzat kendisi] kesin hüküm ifade etmeyen icma’dır. Sonra icma ziyade tekit ifade etmektedir. Kur’ân-ı Kerîm ve şeriatın ana ilkelerinin nakli bu kabildendir. İlk icma muhalif bir kişi [bile] kaldığında oluşmaz. Söz konusu bir muhalif veya başka bir muhalif başka bir zamanda olsa söz konusu muhalefet sebebiyle tekfir edilmez.” Ubeydullah b. Mes’ûd Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh fi Halli Gavâmizi't-Tenkîh* [Teftazânî'nin *et-Telvîh 'alet-Tavzîh* isimli şerhiyle birlikte] (Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.), 2/92.

⁴⁴ A'râf, 7/176.

müminler hakkında kullanılan hulûd ifadesinin, uzun müddet anlamında kullanıldığına dair âyet ve hadislerin çokluğundan bahseder.⁴⁵ “Kul ölmek ve uzun yaşamak (*hulûd*) arasında muhayyer bırakılmıştır”⁴⁶ hadis-i şerifindeki hulûd ifadesi ile insanların dilindeki ‘müebbet hapis/*habs muhalled*’, ‘ebedî vakıf/*vakf muhalled*’ ve ‘Allah mülkünü ebedî kılsın/*halledallâhu mulkeh*’ ifadelerindeki hulûd lafızlarının da uzun müddet anlamında kullanıldığı söyler. Kutbüddinzâde, hulûd kavramının ‘ebeden’ ve benzeri tekit lafızlarıyla pekiştirilerek geçtiği âyetleri ise kâfirlerin bütün kısımlarına değil, inatçı ve kibirli kâfirlere ait olduğundan bahseder.⁴⁷

Kutbüddinzâde’nin ortaya koyduğu bu görüşler, inatçı ve kibirli kâfirlerin cehennemde ebedî kalmaları ile ilâhî rahmetten bir şekilde pay almaları arasında bir çelişki bulunduğunu akla getirmektedir. Kutbüddinzâde bu noktada cismânî ve ruhânî azap ayrımına gitmektedir. Böyle bir ayrıma gitmesinde Gazzâlî’nin hulûd-ı küffâr meselesinde söyledikleri kadar tabi olduğu Ekberî düşüncenin meseleye bakışının⁴⁸ etkisi onun üzerinde açıkça gözükmektedir: “Kafirlerin bütünüyle ebedi olarak cehennemden çıkmayacağını ve ebedî bir şekilde cezalandırılacaklarını var saydığımızda onların ebedî azabının cismânî olacağına dair delil nedir?! Nefsânî-ruhânî olması muhtemeldir ki ruhânî-cismânî azap, cismânî azaptan daha şiddetlidir.”⁴⁹

2.1. Cismânî-Ruhânî Azap Ayrımı ve Şefaât Hadisleri Üzerinden Savunu

Gazzâlî’nin bütün kâfirlerin değil de kâfirlerden iki grup için cismânî azabın sona ereceğini söylediği yukarıda aktarılmıştı. Ancak Gazzâlî’ye göre kibirli ve inatçı kâfir ebedî bir şekilde cehennemde kalacaktır. Çünkü inatçı ve kibirli kâfir için varit olan hulûd, ‘ebeden’ ve benzeri kelimelerle pekiştirilmiştir. O zaman inatçı ve kibirli kâfiri kuşatıcı rahmetin ulaşması nasıl mümkün olacaktır? Kutbüddinzâde’ye göre bu cismânî azapla değil, ruhanî azapla mümkündür. Ancak ruhanî azap, cismânî azaptan

⁴⁵ Hulûd lafzına getirilen benzer yorumlar için bkz. Orkhan Musakhanov, “Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi’nin Risâle fi Mes’eleli Hulûdi’l-Küffâr Adlı Eseri”, 116.

⁴⁶ Kutbüddinzâde, *Müddâfaa* (Ragıp Paşa Kütüphanesi, 692), 223b. Kutbüddinzâde’nin hadis olarak rivayet ettiği lafzın birebir benzerini bulamadım. Ancak buna benzer bir rivayet hadis kaynaklarında şöyle yer almaktadır: “Dünyanın hazinelerinin anahtarları ve orada uzunca kalmak (*ve’l-huldu fihâ*) bana verildi. Dünya’da uzunca kalmak ve cennette Rabbime kavuşmak arasında muhayyer bırakıldım.” Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâut (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 25/376; Hâkim en-Nîsâbü’r, *Müstedrek*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1990), 3/56.

⁴⁷ Kutbüddinzâde, *Müddâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 223b.

⁴⁸ Ekberî düşüncenin meseleye bakışının özlü bir ifadesini Afifüddin Tilimsânî (öl. 690/1291) şu cümlelerle dile getirmektedir: “Kudsî hadiste geçtiğine göre Hak Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Rahmetim gazabıma galip gelmiştir.” Belki de şöyle denmiştir: “Cehennem dibinde çırcır otu bitecek.” Bu âyet-i kerime geçen derilerin yenilenmesi hususunu olumsuzlamaz. Çünkü cehennem dibinde çırcır otu bitecektir. Cehennem ehli cehennem ehlidir, orada kalacaklardır. Çünkü cehennem ehli cehennem ehlidir, orada ne ölürlere ne de yaşarlar. Nitekim bu husus hadis-i şerifte varid olmuştur. [Bununla birlikte bir çeşit] rahmetin onları cehennemde idrak etmesi imkânsız [da] değildir. Cehennem bekçilerinin nimetlendiği gibi, cehennem ehli de bu nimetle nimetleneceklerdir. Rahmet galiptir.” Afifüddin Tilimsânî, *Şerhu’l-Fâtîha ve Ba’zi Süretü’l-Bakara*, nşr. Orkhan Musakhanov (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 99.

⁴⁹ Kutbüddinzâde, *Müddâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 223b.

daha şiddetlidir. Ruhânî azap, cismânî azaptan daha şiddetli ise burada rahmetten nasıl söz edilebilir? Burada bir çelişki yok mudur? Kutbüddinzâde bu dolaylı itirazı/çelişkiyi cevaplamamıştır. Kanaatimizce burada bir çelişki bulunmamaktadır. Çünkü cismânî azabın kesilmesi rahmet iken, ruhun (daha açık bir ifadeyle ruhla birlikte bulunan cesedin) kötü bir yerde karar kılması sebebiyle ruhânî azap, cismânî azaptan daha şiddetli olmaktadır.

Cismânî azap-ruhânî azap ayrımının ceennemde ebedî kalacak inatçı ve kibirli kâfir ile ebedî kalmayacak iki grup kâfirle ilgili bir ayrım olduğu ortaya konduktan sonra meselenin detayına geçilebilir. Kutbüddinzâde, cismânî azap dışında bir azabın olmadığını savunarak ruhânî azaba karşı çıkanların gerekçelerini şu ayet-i kerimelele dayandırmaktadır: “*Derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka deriler ile değiştiririz.*”⁵⁰ “*Ateşi zayıfladıkça yakıcı alevlerini çoğaltarak azaplarını sürdürürüz.*”⁵¹ “*Ora da kaynar su ve yanan vücut akıntısı dışında bir serinletici, bir içecek tatmazlar.*”⁵² Bu ve benzeri âyet-i kerimeler ceennem ehlinin azabının cismânî olduğuna delalet etmekte ve ruhânî azabın olmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca ceennem ateşinin dünya ateşinden yetmiş derece daha sıcak olduğu naslarla sabit olmuştur. Bu durumda ceennem ateşinin yakmaması nasıl tasavvur edilebilir? Yakmaması durumunda ateşte oluşlarından fayda ve maksat nedir?⁵³

Kutbüddinzâde yukarıda zikredilen her bir âyeti özel ele alarak ceennem azabının daimî olmadığını delillendirmeye çalışır. Ona göre birinci ayette derilerin yanarak pişmesinin daimî olduğuna değil, aksine her ne zaman deriler olgunlaşırsa derilerin değiştirilmesinin bir gereklilik olduğuna, yani istisnasız bir şekilde bu değişimin gerçekleşmesine delalet vardır. Kutbüddinzâde bu çıkarımını daha açık kılmak adına şöyle bir örnek getirir: Efendinin kölesine ‘her ne zaman isyan edersen seni döverim’ demesinde kölenin isyanın daimî oluşuna değil, her ne zaman isyan ederse darp edilmesinin gerekliliğine delalet vardır. Kutbüddinzâde, bu yorumlamayı ikinci ayete de uygular. Üçüncü ayetle ilgili yorumlamasında ise ceennem ehlinin kaynar su ve yanan vücut akıntısını daimî bir şekilde içeceklerine dair bir delalet bulmaz. Aynı şekilde ona göre bu ayette ateşin mutlak olarak yakıcı olmasına ve bu yakıcılığın vacip oluşuna aklen bir delalet de yoktur.⁵⁴

Burada Kutbüddinzâde, filozofların ateşin yakıcılığı konusundaki illiyet teorisine⁵⁵ karşı Gazzâlî'nin eleştirisini kendine dayanak kılmaktadır. Bu görüşe göre ateşin

⁵⁰ en-Nisa, 4/56.

⁵¹ el-İsrâ, 17/97.

⁵² en-Nebe, 78/24-25.

⁵³ Kutbüddinzâde, *Müdâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 224a.

⁵⁴ Kutbüddinzâde, *Müdâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 224a.

⁵⁵ Gazzâlî katı deterministlerin ateşin bir nesneyi yakmasını, bizzat ateşteki yakma gücüyle açıklamalarına yani ateşin sebep yanmanın da sonuç olduğunu iddia etmelerine karşılık itirazında yanmanın Hakk'ın yanma fiilini yaratmasıyla gerçekleştiğini ve her seferinde bu yanmanın Allah tarafından yaratılması sebebiyle yanmaya şahit olan insanda silinmez bir izlenimin kalması sebebiyle katı deterministlerin ateşin yakıcı olmasının mümkün değil vacip olduğu vehmine kapıldıklarını dile getirir. Bkz. Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, thk. Maurice Bouyges (Beyrut: el-Matbaatü'l-Kâsûlikiyye, 1927), 283-305; H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi, 2001), 416-421.

yakıcı olması zorunlu değil, mümkündür. Hz. İbrahim, bazı veli ve müminlerin ateşte yanmamasını bu duruma misal olarak getirir. Müminlerin ateşte yanmamasını şu hadis-i şerifle destekler: “Cehennem mümine, ‘Çabuk geç ey mümin! Nurun ateşimi söndürecek’ der.”⁵⁶ Bütün bu yorumlardan çıkan sonuç; kâfirler dünyadaki ömürlerinde yaptıkları sınırlı kötü amellerine karşılık olan süre cehennemde yandıktan sonra cehennem ateşinin onları yakmaması mümkündür.

Kutbüddinzâde bu görüşe karşı ileri sürülen ayet-i kerimeleri bu şekilde tevil ettikten sonra cismânî azabın sınırlı, ruhânî azabın sınırsız olduğunu şu âyet-i kerimelerle destekler: “*Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülüktür*”⁵⁷ ve “*Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır; kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar.*”⁵⁸ Kâfirin kötü amellerinin sınırlı olduğu ma-lumdur. Ebedî ceza sınırsızdır. Sınırsız olan sınırlıya denk değildir.⁵⁹

Kutbüddinzâde söz konusu denklik/*mumaselet* meselesinde kendisine yapılabilecek itirazları sıralar ve cevaplandırır. İlk itiraz şöyledir: Zihâr⁶⁰ kefaretinde bedel olarak bir tek kölenin azat edilmesi ile altmış gün oruç tutma cezası arasında, yine zina fiilinde evliye recim, bekara yüz sopa ve köleye elli sopa cezası verilmesinde bir denklik yoktur. Sınırlı bir kötülüğe cehennemde sınırsız/ebedî ceza verilmesi de bu kabildendir. Tıpkı bu verilen misallerde olduğu gibi ebedî cehennem azabında da denklik aranmamalıdır.

Kutbüddinzâde'nin bu itiraza cevabı şu şekildedir: Bu hususlar taabbüdî meselelerdedir. Sıradan insanlara göre bir denkliğin olmadığı hususlarda hikmet sırrına vakıf olan kimseler nezdinde bir denklik ve sınırlı fiile karşı sınırlı bir karşılık/ ceza vardır. Burada ona göre söylenecek en son söz, yukarıda zikri geçen cezalarda denkliğin olmaması değil, bunun açıkça bilinir olmamasıdır.⁶¹

Kutbüddinzâde, ‘Kul hayatta olduğu -velev ki ebedi hayata sahip olsun- sürece bilfiil amelde bulunmasa bile kalbinin kesin olarak kötü amellere niyet etmesi ve yönelmesi açısından amelleri sınırsızdır’ şeklindeki dolaylı bir itirazı aktarmakta ve cevaplamaktadır. Kutbüddinzâde'ye göre kötülüğe yönelme bilfiil tahakkuk etmedikçe cezayı gerektirmez. Bunun dayanağı ise şu hadis-i şeriftir: “Allah Teâlâ şöyle der: Kulum bir iyiliğe yönelirse onun için bir iyilik yazın, eğer onu işlerse on katı iyilik vardır. Eğer bir kötülüğe niyet ederse onu yazmayın yaparsa bir karşılık vardır.”⁶²

Kutbüddinzâde dolaylı itiraza verdiği cevap sebebiyle ortaya çıkan bir itirazı daha zikreder ve cevaplandırır. İtiraz şöyledir: “*Kulak, göz ve gönül (fuâd), bunların hepsi*

⁵⁶ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Abdülâlî Abdülhamid Hâmid (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1/577; Kutbüddinzâde, *Müddâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 224a.

⁵⁷ eş-Şûrâ, 42/40.

⁵⁸ el-En'âm, 6/160.

⁵⁹ Kutbüddinzâde, *Müddâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 224a.

⁶⁰ Kocanın, karısını annesine veya dinen nikâhı düşmeyecek yakınlarına benzetmesi anlamında fıkıh terimi olan zihâr ve kefareti hakkında bilgi için bkz. Ahmet Yaman, “Zihâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/387-390.

⁶¹ Kutbüddinzâde, *Müddâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 224a.

⁶² Buhârî, *Tevhîd* 35; Kutbüddinzâde, *Müddâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 224a.

ondan sorumludur"⁶³ âyetine göre gönlün/*fuâd* fiilleri bir sorumluluk doğurmaktadır. Dolayısıyla kul bir kötülük yapmasa dahi kalbinin fiili olan kötülüğe yönelmeden dolayı bir cezayı hak etmektedir.

O bu dolaylı ve ikincil itiraza iradî yönelme ve gayr-ı iradî yönelme ayrımına giderek cevap verir. Gayr-ı iradî yönelmeyi kulun ihtiyarı dışında kalbine gelen ve karar kılmayan bir yöneliş olarak açıklar. Gayr-ı iradî yönelme herhangi bir sorumluluğu gerektirmeyen bir yönelmedir. İradî yönelme ise yukarıdaki âyetten dolayı bir sorumluluğu gerektirmektedir. Ancak zahiri azaların fiili cismânî/cesedânî azabı, kalbin fiili ruhânî olduğunda ruhânî azabı gerektirir. Buna göre bilfiil hayata geçmeyen iradî yönelmenin herhangi bir karşılığı olmasa da günah olan iradî yönelmenin karşılığı, kalbî/ruhânî fiil olduğundan ve de cismânî/cesedânî fiilin aksine sınırsızlıkla nitelenmesinden dolayı ebedî ruhânî azaptır.⁶⁴

Kutbüddinzâde, Gazzâlî savunusunu cismânî azap ve ruhânî azap ayrımı üzerinden ortaya koyduktan sonra meseleyi bir de şefaât hadislerinin hulûd-ı küffâr ile ilişkisinden hareketle ele almakta ve Gazzâlî'yi bu açıdan da savunmaktadır. Kutbüddinzâde, peygamber, melek ve müminlerin şefaât etmesiyle ilgili hadisleri aktardıktan sonra kudsî bir hadiste geçen 'hiçbir hayır bilmedikleri halde Cenab-ı Hakk'ın merhametiyle cehennemden çıkacak kişilerin"⁶⁵ kimler olabileceğini sorgular. Çünkü ona göre peygamberin şefaatine (peygamberin ümmetiyle arasındaki bağdan dolayı) kalbinde zerre kadar dahi olsa iman bulunan müminler müstahak olabilir. Dolayısıyla Cenab-ı Hakk'ın rahmetiyle cehennemden çıkacak kimseler, mümin olmayan kimseler olmalıdır. Çünkü ona göre "Allah şöyle der: Melekler şefaât etti, nebiler şefaât etti ve müminler şefaât etti. Ancak merhametlilerin en merhametlisi kaldı. Böylece Allah Teâlâ ateşten bir avuç alır ve cehennemden asla hayrı bilmeyen bir kavmi çıkarır"⁶⁶ hadis-i şerifindeki hayır, iman anlamında olmalıdır. Çünkü hayır namına zikredilecek imandan daha önemli bir şey yoktur. Dolayısıyla Cenab-ı Hakk'ın rahmetiyle çıkacak kavmin, kalbinde hiçbir hayır yani iman bulunmayan kâfirler olması muhtemeldir.

Kutbüddinzâde bu kâfirlerin sadece mezkûr iki gurup kâfir mi yoksa inatçı ve kibirli kâfirleri de içerecek bir şekilde bütün kâfirler mi olduğunu açıkça zikretmez. Ancak onun görüşlerinden Cenab-ı Hakk'ın rahmetiyle çıkacak kavmin iki grup kâfir ve her halükârda cehennemden çıkmayacak ve ruhânî azaba müstahak olacak kimselerin ise inatçı ve kibirli kâfirler olduğunu çıkarsamak mümkündür.

2.2. Keşfi Bilgi ve Fıkhî İlleden Hareketle Savunu

Kutbüddinzâde bir sūfî olmasına karşın hulûd-ı küffâr meselesindeki savunusunu büyük ölçüde nakil ve aklî/cedelî yorumlarıyla temellendirmiştir. Risalede tek bir yerde Gazzâlî'nin -burada Gazzâlî'nin yanına Hakîm Tirmizî'nin⁶⁷ ismini de ekler- ce-

⁶³ el-İsrâ, 17/36; Kutbüddinzâde, *Müdüfâa* (Ragıp Paşa, 692), 224a.

⁶⁴ Kutbüddinzâde, *Müdüfâa* (Ragıp Paşa, 692), 225a.

⁶⁵ Hadisin mealen özetlenen bu kısmının Türkçe birebir tercümesi aşağıda gelecektir.

⁶⁶ Müslim, İman 81; Kutbüddinzâde, *Müdüfâa* (Ragıp Paşa, 692), 225a.

⁶⁷ Kutbüddinzâde, *Müdüfâa* (Ragıp Paşa, 692), 225b. Kutbüddinzâde, Hakîm Tirmizî ismini bu konuda zikretmekle Gazzâlî gibi Hakîm Tirmizî'nin *Nevâdirü'l-usûl* isimli hadis kitabında rivayet ettiği hadislen

hennemde kalma süresinin yedi bin sene olduğunu söylediğini ve sürenin yedi bin yıllı belirlenmesinin hikmetini/gerekçesini açıklamadığını belirtmektedir. Bu sürenin hikmetini kendine gelen gaybî bir varitten hareketle açıklar. Ona göre cehennem azabının yedi bin sene oluşundaki hikmet, dünya ve insan türünün tarihinin yedi bin sene olmasıyla ilgilidir. Daha açık bir ifadeyle insan türünün bir ferdine, türün bütün ömrünün tamamının takdir edilmesiyle alakalıdır. Kutbüddinzâde yedi bin sayısında Hakîm Tirmizî'nin *Nevâdirü'l-usûl*'deki rivayetine dayanmış olmalıdır ki "insan türü için takdir edilmiş hayat yedi bin senedir"⁶⁸ diyerek böyle bir çıkarımda bulunmuştur.⁶⁹

Kutbüddinzâde meselenin fikhî boyutunu ele alırken, fetva kitaplarının ittifakla başvurduğu bir ilke üzerinden fikir yürütür. Bu ilkeye göre yüz ihtimalin bir kimse- nin küfrünü, bir ihtimalin ise imanını gerektirdiğinde görüş bildirenin (*müftî*) mümi- ne olan hüsnü zannından dolayı o tek bir ihtimale yönelmesi gerekir.⁷⁰ Bu ilkenin kaynağı Hz. Ömer'den rivayet edilen şu sözdür: "Kardeşinin ağzından çıkan bir keli- me hakkında hayra yorulacak bir yön/vecih varsa suizan yapma, hayra yor."⁷¹ Bu kimse dinde imam ve İslâm'ın hücceti olarak bilinen Gazzâlî ise hayra yorma daha da gerekli olmalıdır. Risalenin sonunda Kutbüddinzâde farklı açılardan yaptığı Gazzâlî savunmasındaki maksadını şu cümlelerle bitirmektedir:

Senin uyanık zihnine ve şaşırtıcı dikkatine gizli değildir ki bu satırların yazarı Muhammed b. Kutbüddin, Hücetü'l-İslâm İmam Muhammed Gazzâlî'nin söz- leri için hayırlı bir yorum kastetmiştir. Çünkü o, doğru din ve sırat-ı müstakim üzeredir. Yine o şüphesiz dini naslar ve usul ile fûrû'a dair meseleleri hakkıyla bilen kimsedir. O Allah'ın, nuruyla göğsünü genişlettiği kimselerdendir. Ondan asılsız ve icma dışı bir Kelâmın sadır olması nasıl tasavvur edilebilir?! O üzerine icma edilen meseleyi bizden daha iyi bilmektedir. Bu fakirin itikat ve itimat et- tiğine gelince bu da cumhurun üzerine olduğu görüştür. Cumhurun görüşü de Kelâm, usul, fûrû, hadis ve tefsir kitaplarında zikredilmiştir. Bu risaleden mak- sat hidayet imamı ve takvanın sancaktarından sadır olan yalnızlığı ve farklılığı [yani Gazzâlî'nin bu meselede farklı düşünmekle birlikte yalnız olmadığını] or- tadan kaldırmaktır (*kesru vahşetin sadara minh*).⁷²

Kutbüddinzâde bu ifadeleriyle, Gazzâlî'nin görüşünün cumhurun görüşünün dı- şında olduğunu hissettirmektedir. Ancak yaptığı Gazzâlî savunusundaki yaklaşımının cumhurun görüşü ile tamamen zıt olmadığını da ortaya koymaktadır.

şu cümlesini kastetmiş olması muhtemeldir: "Orada en uzun kalacak kimse dünyanın yaratılışından fani olacağı süreye kadar kalır. Bu da yedi bin senedir." Hakîm Tirmizî, *Nevâdirü'l-usûl*, 2/389.

⁶⁸ Kutbüddinzâde, *Müdâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 225b.

⁶⁹ Dünyanın ömrünün yedi bin yıl olduğunu söyleyen rivayetlerin kritiği hakkında ilmî/akademik bir inceleme ihtiyacı duyulmaktadır.

⁷⁰ Fetva metni için bkz. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 1/207; Kutbüddinzâde, *Müdâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 225b.

⁷¹ Kutbüddinzâde, *Müdâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 225b. Kutbüddinzâde bu sözü Resûl-i Ekrem'e nispetle alıntılar. Bu rivayeti merfu hadis olarak bulamadım. İbn Hibbân, bu rivayeti Said b. Müseyyeb kanalıyla Hz. Ömer'e isnad etmektedir. Bkz. İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ukalâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdül- hamid (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977), 90.

⁷² Kutbüddinzâde, *Müdâfaa* (Ragıp Paşa, 692), 225b.

Sonuç

Kâfirlerin cehennemde ebedî kalıp kalmayacağı meselesinin tarihinin sahabe zamanına kadar uzandığı klasik ve modern çalışmalarda ortaya konulduğu görülmektedir. Fakat modern araştırmalarda Gazzâlî'nin bu meseledeki mesaisi yer almamaktadır. Konuyla ilgili Kutbüddinzâde ve Bahâeddinzâde gibi âlimler ise müstakil risaleler telif etmişlerdir. Kutbüddinzâde, kendi döneminde Gazzâlî'nin bu meselede söylediklerini icma dışı gören ve imam hakkında suizanna kapılanlara reddiye mahiyetinde bir hulûd-ı küffâr risalesi kaleme almıştır. Bu risalede Gazzâlî'nin söz konusu meseleyle ilgili görüşlerini serdetmiş ve genelde nakiller ve aklî/lügavî yorumlarla Gazzâlî'nin görüşlerinin mutlak manada icma dışı olmadığını savunmuştur. Kutbüddinzâde, Gazzâlî'yi savunmayı merkeze aldığından dolayı kendisinin de mensubu olduğu Ekberî sûflilerin konuyla ilgili yorumlarına pek başvurmamıştır.

Kutbüddinzâde meseleyi ele alırken oluşabilecek muhtemel soruları sorup cevaplamaya çalışması, verdiği cevaplardan hareketle ortaya çıkacak yeni soruları takdir ederek cevaplamaya gayret etmesi ve karşıt görüşlerin delillerini detaylıca tahlil etmesi onun meselenin kühünü kuşatmaya olan isteğiyle alakalıdır. Bu tavır risale boyunca kendini göstermektedir. Risalede dikkat ettiği bir diğer husus ise meseleyi Ehl-i sünnet Kelâmının verileriyle savunmak istemesidir. Şöyle ki Gazzâlî savunusunda Mutezilî Kelâmcıların görüşlerine başvurmakla birlikte bu görüşlerin Ehl-i sünnet Kelâmına uygun olduğuna dair tahlillerde bulunması, Kutbüddinzâde'nin Ehl-i sünnet hassasiyetini ortaya koymaktadır.

Kutbüddinzâde, Gazzâlî'yi hararetle savunup görüşlerini temellendirmiştir. Ancak risalenin girişinde Gazzâlî'nin söz konusu görüşünün cumhurun görüşüne aykırı görüldüğünü de belirtmektedir. Bu yüzden kendisinin tartışmayı gündeme getirerek fitne ve sıkıntıya sebep olmaktan endişe duyduğunu ifade etmektedir.

Sonuç olarak Kutbüddinzâde'nin risalesi, Gazzâlî'nin meseleye yaklaşımını sunması, bu sunuş etrafında cehennem azabının bir şekilde sona ereceğini söyleyenlerin görüşlerini savunması ve bu savunuyu yaparken cismânî ve ruhânî haşır ayırımından ilham alarak cismânî azap-ruhânî azap ayrımlarını ihdas etmesi, şefaahat hadislerini mesele bağlamında yorumlaması açısından büyük bir önemi haizdir.

EK:

1. Müdâfaa'nın Tahkiki: Nüshalar ve Yöntem

Ragıp Paşa Kütüphanesi 692 numaralı mecmua, Kutbüddinzâde'nin kendi hattıyla yazılmamakla birlikte içindeki her bir eseri kendisi tarafından tashih edilmiş, yazıldıkları tarihler ve kenarlarına notlar eklenmiştir. Mecmuanın ikinci eseri ise içeriğinden hareketle *Müdâfaatü Muhammed b. Kutbiddîn el-İznikî fî mes'eleli hulûd-il-Küffâr li'l-Gazzâlî* isimlendirdiğimiz risaledir. (222b-225b). *Müdâfaa*'nın diğer nüshaları Aşir Efendi, nr. 440 (20b-23b), Hacı Mahmud Efendi, nr. 4223 (34b-40b), Hacı Mahmud Efendi, nr. 2504 (14b-16b), Beyazid, nr. 105766 (12b-15b), Pertevniyal, nr. 968 (170a-172b) ve Lala İsmail, nr. 708 (196a-199b)'de bulunmaktadır. Müellif tarafından tashih gören ve notlar eklenen nüsha müellif nüshası olarak değerlendirildiğinden diğer

nüşhalar dikkate alınmamıştır/mukabele edilmemiştir. Metin ve notlarda geçen âyet-i kerime, hadîs-i şerif ve alıntılarının kaynakları gösterilmiştir. Varakın ilk sayfası için "vech" (وجه = yüz) kelimesinin kısaltılmış hali olan vav (و), ikinci sayfası için de "zahr" (ظهر = arka) kelimesinin kısaltılmış hali olan za (ظ) harfi kullanılmıştır. Tahkikte *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu* (Haz. Okan Kadir Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), esas alınmıştır.

2. Müdâfaa'nın Tahkikli Metni

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي زين بالعلم والجكم القلب، وآتاه مفتاح مفاتيح الغيب، وجلى عن قلوب المستعدين بنوره صدأ الرين والريث، والصلاة على نجيته المجتبي محمد المصطفى، وعلى آله مصابيح الدجى، وعلى أصحابه نجوم الهدى.

وبعد فهذه مجلة فيها كشف كلام وقع عن هذا الفقير في تقرير كلام الشيخ العربي في شأن فرعون أنه قال: "مات طاهراً ومطهراً"⁷³ بل في شأن الكفرة أنهم متنعمون في جهنم، وهو أن حجة الإسلام أبا حامد محمد الغزالي ذكر في كتابه: "إن العذاب الجسداني للكفار متناه"⁷⁴ إلى سبعة آلاف سنة"⁷⁵ يا ليت هذا لم يصدر مني⁷⁶ لئلا يقع ما يخالف معروقات الجماهير وما يُباين مألوفات المشاهير فيكون في موقع الفتنة وفي موضع المحنة، ولكن ﴿كَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا﴾ [الأحزاب، 38/33]. وقبل هذا الزمان كثير من أجلة الإخوان من العلماء والصلحاء كزروا علي [السؤال] عن كشف هذا المقال فامتنعوا لاقضاءه الحكمة والحال؛ لأن في زماننا قلة الإنصاف وكثرة الجور والاعتساف وميل الطبع إلى العناد وظهور الحسد والفساد؛ ولكن الآن التمس من لا يسعي إلا إسعاف بغيته وامتثال مثاله ومبنيته وهو الدستور الأعظم والساحب الأكرم محمود باشا صرف الله عمره فيما يحب ويرضاه، لكل صناعة أهل يعرف قدرها، ومن أهدى نفائس صناعة إلى غير أربابها فقد ظلم، ومن منع المستوجبين فقد ظلم، أتى أراه منشرح الصدر بالأنوار، صدور الأخبار قبور الأسرار، فشرعت مستعينا بفيض الوهاب أن يلهمني ما هو الحق والصواب. إن هذا الأمر غامض المدرك ووعز المسلك والمزق المهلك. اللهم افتح بطفك جناني، واصرف إلى سواء السبيل بعونك عناني. آمين.

اعلم أيها الأخ المستفيد والمسترشيد الطالب للمزيد أن الكفار مخلدون في النار معدبون، وأن فرعون إيمانه بأبي⁷⁷ اضطرابي لا غيبي اختياري، وعليه أهل السنة والجماعة، وعليه اتفاق العلماء الكبار وإجماع الفضلاء الخيار، وعليه اعتقادنا واعتمادنا لا حاجة إلى تبيانه وإقامة برهانه، ودلائله أعلى من أن

⁷³ ولم أجد في الإحياء وفيصل التفرقة كلمتي "العذاب الجسداني". ربما نقل المؤلف بالمعنى، وقال الإمام الغزالي في الإحياء (85/7): "والمدببون ينقسمون إلى من يعدب قليلاً وإلى من يعدب إلى سبعة آلاف سنة، وذلك آخر من يخرج من النار..." وفي الإحياء في موضع آخر (92/7): "في الأخبار ما يدل على أن أجز من يخرج من النار بعد سبعة آلاف سنة."

⁷⁴ فصوص الحكم لمحي الدين بن العربي، ص 206.

⁷⁵ في هامش النسخة: "فإن قلت: التقريب غير تام؛ لأنه ما ثبت من كلام الإمام أن العذاب الجسداني لكل الكفار متناه؛ بل للصفين منهم.

قلت: اللام ليس للاستغراق بل للجنس فثبت المطلوب بثبوت التناهي للصفين بالنقل عنه، وأما التناهي في حق المعاند فمن الاحتمال الوارد على خاطر الفاني والذهن القاصر، فإن كان صواباً فمن الفيوض الحقائقية وإلا فمن الهواجس النفسانية والوساوس الشيطانية، ﴿رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ﴾ الآية [المؤمنون، 97/23]. منه."

⁷⁶ يقصد المؤلف محمد بن قطب الدين الإزنيقي نفسه.

⁷⁷ يمكن قراءته بـ "بأبي" كلاهما صحيح.

تُعَدُّ، [و/223] وَحُجَّتُهُ أَكْثَرُ مِنْ أَنْ تُحْصَى وَتُحَدَّ، ولكن صدر من الشيخ العارف المحقق محمد العربي المغربي أنّ فرعون مات طاهراً مطهراً، فالآن ليس وقت بيان ذلك، فإن ساعد الوقت يوماً نبين مراده بقدر الاستطاعة، وصدر من الإمام الغزالي في رسالة صتّفها جواباً عن طعن طائفة من الحسّدة على بعض كتبه المصنّفة في أسرار معاملات الدين وزعمه⁷⁸ أنّ فيها ما يخالف مذهب الأصحاب المتقدمين والمشايخ المتكلمين وهو كفرٌ وضلالٌ وخسرانٌ.⁷⁹

أقول: الرحمة تشمل الأمم السالفة وإن كان أكثرهم يُعرضون على النار؛ إما عرضةً خفيفةً حتى في لحظةٍ أو في ساعةٍ، وإما في مدة حتى ينطلق عليهم اسم بعث النار، بل أقول:⁸⁰ إن أكثر نصارى الروم والترك⁸¹ في هذا الزمان تشملهم الرحمة حتى الذين هم في أقاصي الروم لم تبلغهم الدعوة؛ فإنهم ثلاثة أصناف⁸² صنف لم تبلغهم الدعوة وما⁸³ سمعوا اسم محمد عليهم السلام أصلاً، فهم مغفورون.⁸⁴ وصنف بلغهم اسم محمد وصفته وظهرت المعجزات عندهم وهم المجاورون لبلاد الإسلام والمخالطون لهم، وهم الكفار المحذون.⁸⁵ وصنف ثالث بين الدرجتين بلغهم اسم محمد ولم يبلغهم صفته؛ بل سمعوا في مبدأ الصبي أن مكياً كذاباً ملتبساً اسمه محمد ادعى النبوة كما سمع صبياننا أن كذاباً يقال [له]: المقنّع⁸⁶ تحدى بالنبوة كاذباً، فهؤلاء عندي في معنى الصنف الأول، فإنهم لم يسمعوا صفته، سمعوا ضدّ أوصافه، وهذا لا يُحرّك داعية النظر والطلب.⁸⁷

وقال الإمام في موضع آخر من هذا الكتاب: "إنّ مَنْ اشتغل بالطلب ولم يقصّر فأدرکه الموت قبل تمام التحقيق فهو أيضاً مغفور له يشمله الرحمة الواسعة، واستوسع رحمة الله، ولا تزن الأمور الإلهية بالموازين المختصرة والرسمية."⁸⁸ وقال الإمام أيضاً: "إن أهل البصائر قد انكشف لهم سبق الرحمة وشمولها بأسباب ومكاشفات وراءها ما سمعوه من الأخبار والآيات، ولكن ذكر ذلك يطول." تم كلامه.⁸⁹

وقريبٌ من هذا الكلام صدر من الجاحظ ومن عبید الله بن حسن العنبري⁹⁰ أنهما قالاً:⁹¹
 إن المخلّد في النار الكافرُ المعاندُ، وأما المبالغُ في اجتهاده إذا لم يهتدِ للإسلام [223/ظ] ولم تظهر له دلالةُ المعجزةِ فمعدور، وعذابه منقطع؛ لأن التصديق⁹² بالنبي ليس في وسعه، وإذا لم يكن في وسعه لا

⁷⁸ يعني وَرَعْمُ الطائفة المذكورة.

⁷⁹ في هامش النسخة: "فاعلٌ صَدَرَ."

⁸⁰ في هامش النسخة: "من كلام الإمام أيضاً."

⁸¹ في هامش النسخة: "أي كفار الصين والخطاي."

⁸² في هامش النسخة: "أي الكفار مطلقاً."

⁸³ في هامش النسخة: "نفي."

⁸⁴ في طبعة دار المنهاج لفصيل التفرقة: معدورون.

⁸⁵ في طبعة دار المنهاج لفصيل التفرقة: المخلّدون.

⁸⁶ وهو عطاء المقنّع الخراساني وادعى النبوة وزادها دعوى الإلهية، أهلك نفسه سنة 163 هجرًا مسمومًا. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 306/7.

⁸⁷ فيصل التفرقة للغزالي، ص 102-103.

⁸⁸ فيصل التفرقة للغزالي، ص 107.

⁸⁹ في هامش النسخة: "أي كلام الإمام." فيصل التفرقة للغزالي، ص 107.

⁹⁰ في هامش النسخة: "من المعتزلة."

⁹¹ في هامش النسخة: "قولهما مذکور في المواقف [للإيجي، ص 378] وفي سائر الكتب الكلامية. منه"

⁹² في هامش النسخة: "لأن التصديق من الكيفيات النفسانية وليس من اختيار المكلف، وما وقع عليه التكليف لا بد أن يكون من الأفعال الاختيارية، فالإيمان مكلف به باعتبار صرف النظر في اكتسابه، وما قصر في صرّفه النظر هذا المبالغ في اجتهاده الغير المهتدي. منه"

يكون مكلّفًا به لقوله تعالى: ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ [الحج، 78/22]⁹³ والتعديب لا يكون إلا بتقصيرٍ من المكلّف، ولا تقصيرٍ من قبّله.

تنبيهه. لا يخفى أن هذا الكلام مبنيّ على أنّ وجوب النظر في معرفة الله شرعيّ عند أهل السنة والجماعة. قال تعالى: ﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا﴾ [الإسراء، 15/17]، وقال تعالى: ﴿لِنَأْتِيَ نَفْسًا عَلَى اللَّهِ حُجَّةً بَعْدَ الرُّسُلِ﴾ [النساء، 165/4]، فإذا كان شرعنا فمن لا يثبت الشرع عنده ولم يبلغه الدعوة لا يجب عليه الإيمان، والطائفتان من الكفرة معذورتان، والله لا يعذب أحدًا ما دام له العذر ظاهرًا.

فإن قلت: أجمع المسلمون على أن الكفار مطلقًا مخلّدون في النار أبدًا لا ينقطع عذابهم. قلت: الإجماع في حق الكفرة على الإطلاق ممنوع؛ بل الإجماع في حق المعانيد المستكبر، والمانع للإجماع خصص الآيات والأحاديث الواردة في صورة العموم بنصيّ آخر أو دليل عقليّ، وأولّ اللفظ الدالّ فيهما على خلود هاتين الطائفتين، مثلًا أوّلوا الخلود باللبث زمانًا⁹⁴ كما ورد بهذا المعنى في قوله تعالى: ﴿وَلَكِنَّهُ أُخْلِدَ إِلَى الْأَرْضِ﴾ [الأعراف، 176/7]. وقوله عليه السلام: "خَيْرٌ عَبْدٌ بَيْنَ أَنْ يَمُوتَ وَبَيْنَ الْخُلُودِ" الحديث⁹⁵ وقول العامة: "حبسٌ مخلّدٌ"، و"وقفٌ مخلّدٌ"، و"خلّد الله ملكه". وأوّلوا قوله تعالى: ﴿لَا يُخْرَجُونَ﴾⁹⁶ وقوله تعالى: ﴿لَا لَهُمْ [يُسْتَعْتَبُونَ]﴾⁹⁷ [الجاثية، 45/35] بأنهم لا يُخْرَجُونَ ولا يُسْتَعْتَبُونَ إلى مدّة معيّنة؛ لأنها ليست محكمة غير قابلة للتأويل والتخصيص والتقيد كما إذا وقع فيها [لفظٌ] "أبدًا"⁹⁸ أو "أجمعون"⁹⁹. ولئن سلّمنا أنّ الكفار أجمعين لا يُخْرَجُونَ من النار أبدًا ويعذبون أبدًا، فما الدليل على أنّ عذابهم الأبديّ جسديّ يحتمل أن يكون نفسانيًّا وروحانيًّا وهو أشدُّ من الجسدانيّ.

فإن قلت: قوله تعالى: ﴿كَلِمًا نَصِجَتْ جُلُودُهُمْ بِدَلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا﴾ [الأنعام، 56/4]، وقوله تعالى: ﴿كَلِمًا حَبَّتْ زِدَانُهُمْ سَعِيرًا﴾ [الإسراء، 97/17]، وأمثالهما، وقوله تعالى: ﴿لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا (٢٤) إِلَّا حَمِيمًا وَعَسَاقًا﴾ [النبا، 24-25/78]، وأمثالها تدلّ على أنّ عذابهم جسديّ، وقد ثبت أنّ نار جهنّم ضعف نار الدنيا حرارة [و/224] بسبعين درجة، فكيف يُتصوّر أن لا تحرق؟! هبّ أنها لا تحرق، ما¹⁰⁰ الغرض والفائدة في كونهم في النار؟

⁹³ في هامش النسخة: "وقال تعالى: ﴿ذَلِكَ أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْفَرَى بَظَلْمٍ وَأَهْلُهَا غَافِلُونَ﴾ [الأنعام، 131/6]، وقال تعالى: ﴿فَدَّ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ﴾ [المائدة، 19/5] منه."

⁹⁴ في هامش النسخة: "وهذا التأويل كثيرٌ في الآيات والأحاديث الواردة في تخليد عصاة المؤمنين. منه."
⁹⁵ ولم أجد هذا اللفظ؛ ولكن يُنظر حديث: "إني قد أوتيت مفاتيح خزائن الدنيا، والخلد فيها، ثم الجنة، وخيرت بين ذلك، وبين لقاء ربي عز وجل والجنة." أخرجه الإمام أحمد في مسنده (376/25) وفيه الخلد بمعنى اللبث في الدنيا زمانًا طويلًا.
⁹⁶ الآية بتمامها: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّكُمْ اتَّخَذْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ هُزُؤًا وَغَرَّبْتُمْ الدِّينَ الْيَوْمَ لَا يُخْرَجُونَ مِنْهَا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ﴾ [الجاثية، 45/35].

في هامش النسخة: "مع أن هذه الآية نزلت في المعانيد، فلا حاجة إلى التأويل. منه."
⁹⁷ في هامش النسخة: "ومثل هذا التأويل وارد في قوله: ﴿لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ﴾ [الرحمن، 39/55]، وقوله: ﴿يَوْمٌ لَا يَنْطَفُونَ (35) وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ﴾ [المراسلات، 36-35/77]، والنظائر كثيرة. منه."

⁹⁸ في هامش النسخة: "ولفظ 'الأبد' وقع في سورة النساء [إِنَّ الدِّينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغَيِّرْ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا (168)] إلا بطريقٍ جهنّم خالدين فيها أبدًا [النساء، 168-169/4]، وفي آخر سورة الجن [وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا أَبَدًا [الجن، 23/72]]، وكلاهما واردان في حق المعانيد، وكذا قوله تعالى: ﴿وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ﴾ [الأعراف، 40/7]، وأمثاله لاحق المعانيد المستكبر. منه."

⁹⁹ في هامش النسخة: "لا يكون قابلةً لها. منه."

¹⁰⁰ في هامش النسخة: "استفهام."

قلت: لا دلالة للآية الأولى¹⁰¹ على أن التَّضَجَّ دائمي؛ بل تدلّ على أنّ تبدلَ الجلود لازماً كَلِيٌّ للتضج، مثاله قولُ المؤلّي عبده: "كلّما عصيتني ضربتُك" لا دلالة لهذا القول على أن وجودَ العصيان منه دائمي؛ بل يدلّ على لزوم الضرب للعصيان كليّاً، وقس الآية الثانية¹⁰² وأمثالها¹⁰³ عليها، وكذا الآية الثالثة¹⁰⁴ لا تدلّ على ذوق الحميم والغساق دائماً¹⁰⁵ ولا دلالة لكون النار قويّة على لزوم الإحراق ووجوبه عقلاً¹⁰⁶ بل الإحراق لازماً عادياً غالباً، فيجوز أن يخلق الله قوّة في الحرّ بحيث يحتمل النار ولا يحترق بها كالمسمندر وكالخليل وأحد الأولياء كرامةً وكلؤمن الكامل، قال عليه السلام: "تقولُ جهنّم عند مرور المؤمن الكامل جُرّاً مؤمناً؛ فإنّ نورك يُطفئُ ناري"¹⁰⁷ فيجوز أن لا تحرق الكفّار بعد ما تمّ مقدارُ مكافأة أعمالهم السيئة المتناهية، وبعد فكوئهم في النار لاستحقاقهم بهذا المكانِ المحبسِ السوء¹⁰⁸ مع أن الروح يتألم بقرار جسده في مستقرّ قبيح بسنّ المئوى وساء المأوى.

فصل.

ومما يؤيد على أن العذابَ الجسدانيّ ينقطع والروحانيّ لا ينقطع قوله تعالى: ﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا﴾ [الشورى، 40/42] وقوله: ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ [الأنعام، 160/6]، ومعلوم أن أعماله الخبيثة متناهية، والجزاء الأبدى غير متناه، وغير المتناهي غير مماثلٍ للمتناهي.

لا يُقال: إعتاقُ الرّبة الواحدة تارةً جعل بدلاً عن صيام ستين يوماً وهو في كفارة الظهار وتارةً جعل بدلاً عن صوم أيام قلائل، وأيضاً حدُّ الرنا يكون تارةً بالرجم¹⁰⁹ وتارةً بجلدٍ مائة¹¹⁰ وتارةً بجلدٍ خمسين¹¹¹ وذلك يدلّ على أن المساواة غير معتبرة.

لأننا نقول: إن ذلك من باب تعبدات الشرع وتحكماته مع أنه يعرف من شرح الله صدره بنوره وجه الحكمة وسرّ المماثلة، وفي هذا كلّ جزءٍ فعلي متناهٍ بمتناهٍ. غاية ما في الباب كيفية المماثلة غير معلومة. لا يقال: ¹¹² إن أعماله غير متناهية¹¹³ باعتبار عزمه وتصميم قلبه أن يعمل الأعمال السيئة ما دام حياً، ¹¹⁴ ولو أبديةً.¹¹⁵

¹⁰¹ يعني ﴿كَلِّمًا تَضَجَّتْ جُلُودُهُمْ بَدَلْنَاَهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا﴾ [النساء، 56/4].

¹⁰² يعني ﴿كَلِّمًا حَبَّتْ زِدَانُهُمْ سَعِيرًا﴾ [الإسراء، 97/17].

¹⁰³ في هامش النسخة: "مثل قوله تعالى: ﴿كَلِّمًا أَرَادُوا أَنْ يُخْرِجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا﴾ هذه الآية في سورتين. [الحج، 22/20، والسجدة، 20/32]. منه".

¹⁰⁴ يعني ﴿لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا (٢٤) إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا﴾ [النبا، 25-24/78].

¹⁰⁵ في هامش النسخة: "بل كلّما ذاقوا ذاقوا من هاتين، ولا يدلّ على أنّ هاتين دائمتين بحيث لا ينقطع أبدًا، فتأمل! الشيخ مصطفي الواعظ".

¹⁰⁶ في هامش النسخة: "بحيث لا ينفك".

¹⁰⁷ شعب الإيمان للبيهقي، 577/1.

¹⁰⁸ "سوء [مفرد]: ج أسواء (غير المصدر): 1- مصدر ساء¹ وساء². 2- قبح رجل سوء - عمل سوء". معجم اللغة العربية المعاصرة لأحمد مختار عبد الحميد عمر، "س وأ".

¹⁰⁹ في هامش النسخة: "في المحصن".

¹¹⁰ في هامش النسخة: "في حرّ غير محصن".

¹¹¹ في هامش النسخة: "في عبيد".

¹¹² في هامش النسخة: "هذا سؤال مشهور في هذا المقام، هذا الهامش ليس بخط المؤلف".

¹¹³ في هامش النسخة: "هذا الكلام ذكره الإمام الرازي في تفسيره، وهو مذکور أيضاً في الكتب الكلامية. منه".

¹¹⁴ في هامش النسخة: "المقصود من هذا السؤال إثبات أنّ التضجّ دائمي". هذا الهامش أيضاً ليس بخط المؤلف.

¹¹⁵ في هامش النسخة: "أي ولو كانت حياةً أبديةً".

لأننا نقول: [224/ظ] ثبت أن الهمَّ بالسبئية غير مجزيّ به، روي في الحديث القدسي: 116 "يقول الله إذا همَّ عبدي بحسنة فكتبوها له حسنةً وإن عملها فعملها أمثالها، وإن همَّ 117 بسبئية فلا تكتبوها وإن عملها فسبئية." 118

فإن قلت: قوله تعالى: ﴿إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ [الإسراء، 36/17] يدل على أن الهمَّ مجزيّ به. 119

قلت: الهمَّ الغير المصمَّم 120 خارج عن شمول الآية بتخصيص قوله تعالى: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ [البقرة، 286/2]، وأما الهمَّ المصمَّم فمن العمل القلبيّ بالمناسب للهمَّ التأبيديّ العذاب الروحانيّ الأبديّ وهو أشدّ من نار جهنّم؛ إذ نار الفراق إذا استولت رما غلبت النار المحرقة للأجسام؛ فإن نار الفراق والحجاب نار الله الموقدة (6) التي تطلع على الأفئدة ﴿[الهزرة، 7-6/104] ونار جهنّم لا شغل لها إلا مع الأجساد، وألم الأجسام يستحقر مع ألم الفؤاد، ولذلك قيل:

جراحاتُ السنان لها التناّم ولا يلتام ما جرح اللسان 121

وقيل:

وفي فؤادِ المُحبِّ نارٌ هوى أحرُّ نارِ الجحيمِ أبرُّها 122

ومثاله في عالم الشهادة أن الغضبان إذا استولى عليه الغضب في القتال وأصابه جراحات لا يشعر بها في الحال؛ لأن الغضب نار القلب، قال عليه السلام: "الغضب قطعاً من النار" 123 والأشدُّ يبطل الإحساس بالأضعف، ومن المعلوم أن الألم بالسيف من حيث يفرق بين جزئين متصلين برابطة ضعيفة في معرض الانفكاك، فالذي يفرق بين القلب وبين محبوبه المرتبط به برابطة شديدة محكمة أشدّ إيلاًماً، 124 أه من الفراق وأه من الحجاب.

تذنيب.

مذهبتنا أنّ العقاب على الكفار عدلّ، والعفو عنه جائز لأنه فضلّ، وليس في إسقاطه على الله مضرة؛ لكن الدليل السمعيّ في شرعنا على أنه لا يقع؛ ولو أنّ واحداً وسع دائرة الرحمة وجعلها شاملة على بعض الغصاة الذين لم يشتهر دخولهم فيها وأول 125 النصوص وحملها على معنى غير خارج عن قانون الشرع

116 في هامش النسخة: "ذكر هذا الحديث الإمام الرازي في تفسيره (490/14)، وكذا غيره ذكروا. منه."

117 في هامش النسخة: "هذا ليس على إطلاقه؛ بل في الهمَّ الغير المصمَّم. فتأمل." هذا الهامش أيضاً ليس بخط المؤلف.

118 في هامش النسخة: "أي كتبوها سبئية واحدة." صحيح البخاري، التوحيد 35.

119 في هامش النسخة: "على الإطلاق".

120 في هامش النسخة: "والهمَّ الغير المصمَّم ليس بعمل قلبيّ؛ بل هو من الحالات الزائلة الغير المسؤول وغير مختار صاحبه فيه، فتأمل فيه فإنه من المزالق، وقد زلّ فيه أقوام الرجال، فله الحمد والمنة على هذه النعمة. الفقير الشيخ مصطفى الواعظ البوسنوي.

121 نسب ابن منظور في لسان العرب (251/11) إلى ابن الأعرابي.

122 شرح ديوان المتنبي للبكري، 296/1.

123 سنن الترمذي، أبواب الفتن 26. لنفط الترمذي: "ألا وإن الغضب جمة في قلب ابن آدم ..."

124 لعلّ الإزنيقي استخلص قسم "نار الفراق إذا استولت رما غلبت النار ... فالذي يفرق بين القلب وبين محبوبه المرتبط به برابطة شديدة محكمة أشدّ إيلاًماً" من الإحياء (87-88) واستخرج اصطلاحاً "العذاب الجسداني والعذاب الروحاني" من كلام الإحياء.

125 في هامش النسخة: "وللبناء على الجواز العقلي، قال إبراهيم عليه السلام: ﴿وَمَنْ عَصَانِي فَأَنْتَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ [إبراهيم، 36/14]، وقال عيسى عليه السلام: ﴿إِنْ تُعَذِّبُهُمْ ... فَأَنْتَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ [المائدة، 118/5]، هذا على تقدير أن يكون المراد من العاصي ومن المرجع إليه للضمير في "لهمَّ" الكفار كما ذهب إليه بعض، ولعلّ النص ما ورد على وقوع العذاب المخلد على الكفار في شرعهم، وهو المرويّ. منه."

واللغة واستعمالات العرب العَرَبِيَّةِ فلا حَجَرَ عليه، ولا يكون تأويله زائغاً عن النهج القويم والصراف المستقيم؛ بل يكون مُخْطِئاً إن لم يُصَبِّ [و/225] والخاطي أَيْمٌ والمُخْطِئُ مُثَابٌ¹²⁶ كما هو الشأن في اجتهاد المسائل الفرعية، قالوا: المجتهد قد يصيب وقد يُخْطِئُ فللمُخْطِئِ أَجْرٌ وللمصيبِ أَجْران.

اعلم أن الأحاديث في باب الشفاعة تدل على أن شفاعة نبيِّنا والأخيارِ والملائكةِ ثابتةٌ على من كان في قلبه مثقال ذرَّةٍ أو حَرْدَلَةٍ¹²⁷ من إيمان، ألا يرى أنه قال عليه السلام في آخر حديثٍ طويلٍ: "ثم أشفع فيَّ حتى لا يحدَّ فأخرجُ وأدخلهم الجنةَ حتى ما يبقى في النار إلا من حبسه القرآنُ"¹²⁸ يعني من وجب عليه الخلود، وعن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبيِّ عليه السلام قال: "أُسْعِدُ الناسَ بشفاعتي يوم القيامة من قال: لا إله إلا اللهُ خالِصاً من قلبه أو نفسه"¹²⁹ وقال عليه السلام: "وأُعْطِيْتُ الشفاعةَ فذخرْتُها لأمتي فهي نائلة إن شاء اللهُ لمن لا يُشْرِكُ بالله شيئاً"¹³⁰ فإذا كان كذلك فمن المراد من قوم خارجين بقبضة الرحمن في قوله عليه السلام: "ارجعوا، فمن وجدتم في قلبه مثقال ذرَّةٍ من خيرٍ فأخرجوه، فيُخْرِجُونَ خَلْقاً كثيراً، ثم يقولون: ربنا لم ندرَ فيها خيراً، فيقول اللهُ: شفعت الملائكةُ وشفع النبيُّون وشفع المؤمنون ولم يبق إلا أرحم الراحمين فيقبض قبضةً من النار فيُخرج منها قوماً لم يعلموا خيراً"¹³¹ قط" الحديث.¹³² لعلمهم طائفتان المذكورتان من الكفرة.

ويحتمل أن يكون أهل الأعراف وهؤلاء¹³³ الذين خرجوا من الكفار؛ لأن عموم الآيات تدل على أن كل مؤمن يدخل الجنة، فينبغي أن يكونوا غير المؤمنين¹³⁴ هذا على تقدير أن يكون الأعراف خارج الجنة¹³⁵ كما نقل عن ابن عباس رضي الله عنه: "الأعراف شرف الصراط."¹³⁶ خاتمة.

إن الإمام الغزالي والحكيم المحقق الترمذي¹³⁷ بينا أن انتهاء مدة المقام في جهنم غاية سبعة آلاف سنة ولم يبيننا مَبَيَّنَةً.

اعلم أن هذا الفقير قبل رؤية هذه المدة في كتابيها وَرَدَ على قلبه وارِدٌ غيبيٌّ أن آخر مدة البقاء للخارجين من جهنم سبعة آلاف سنة، وأن الحكمة فيه كون مدة الدورة في السنبلة سبعة آلاف سنة، وفي هذه الدورة نشأة نوع الإنسان، فلا عَجَبٌ أن يُعْطِيَ لفردٍ من النوع حكم النوع ويقدر عمره بذلك

¹²⁶ في هامش النسخة: "الخاطي هو الذي بذل وسعه ولم يُراعِ القوانين، والمُخْطِئُ هو الذي لم يقصر في جده وجهده ورعاية القوانين ولم يهتد وهو غير مقدرٍ للعباد، ولهذا كان مأجوراً ومعدوراً. منه."

¹²⁷ في هامش النسخة: "أي وإن كان في غاية القلة والضعف. منه."

¹²⁸ صحيح البخاري، تفسير القرآن 3.

¹²⁹ صحيح البخاري، الرقاق 51.

¹³⁰ شرح مشكل الآثار للطحاوي، 351/4.

¹³¹ في هامش النسخة: "ومن الثابت أن الشفاعة بحسب المناسبة، وكل مؤمن له مناسبة وأخوة دينية مع نبيِّنا، فشفاعته ثابتة له، فظهر أن الخارج بقبضة الرحمن غير المؤمن، ويؤد على هذا قوله عليه السلام: "لم يعلموا خيراً قط" فل أي خير يوازن ويوازي ويُعدل الإيمان. منه."

¹³² صحيح مسلم، الإيمان 81.

¹³³ في هامش النسخة: "خير أن يكون."

¹³⁴ في هامش النسخة: "ولذا قال بعض: هم أولاد المشركين. من التيسير [في التفسير للنسفي]."

¹³⁵ في هامش النسخة: "قال حذيفة وابن مسعود رضي الله عنهما واختاره الفراء: إنهم أجز قوم يدخلون الجنة بفضل الله ورحمته. منه."

¹³⁶ ذكره الرازي في تفسيره (248/14).

¹³⁷ روى الحكيم الترمذي في نوادر الأصول (389/2) حديثاً طويلاً وفيه عبارة: "وأطولهم مكثاً فما يكث فما مثل الدنيا منذ يوم خُلِقَتْ إلى يوم أُنشِئَتْ، وذلك سبعة آلاف سنة."

المقدار بِشَأْمَةِ نَبِيَّهِ الْخَبِيْثَةِ وَهِيَ تَصْمِيْمٌ أَنْ يَعْمَلَ هَذِهِ الْأَعْمَالَ السَّيِّئَةَ مَا دَامَ حَيًّا. وَالْحَيَاةُ الْمَقْدَرَةُ لِهَذَا النُّوعِ سَبْعَةُ أَلْفِ سَنَةٍ [225/ظ] تَدَبَّرْتُ كُنْ مَهْدِيًّا، وَالْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ.

وَصِيَّةٌ. لَا تَقْدَمَنَّ عَلَى تَخْطِئَةِ أُخِيكَ فَيَخْطَأُ ابْنُ أُخْتِ خَالَتِكَ.¹³⁸

مسألة فقهية. وهي أنها إذا كان في فعل أو قول مائة درجة¹³⁹ يوجب التكفير إلا وجهًا واحدًا فعلى المفتي أن يميل إلى وجه واحد يمنع من التكفير تحسینًا للظن بالمؤمن¹⁴⁰ قال عليه السلام: "حسن الظن من الإيمان"¹⁴¹ وقال عليه السلام: "لا تظنن كلمة خرجت من في أخيك¹⁴² سوءً وأنت تجد في الخير محملاً"¹⁴³ ولا يخفى على خاطرک اليقظان وانتباهك العجيب الشأن أن مؤلف الحروف محمد بن قطب الدين قصد محملاً خبرًا لكلام حجة الإسلام الإمام محمد الغزالي فإنه على الدين القويم والصراف المستقيم، وأنه عارفٌ للنصوص الشرعية والمسائل الأصولية والفروعية وهو ممن شرح الله صدره بنوره، كيف يُصوّر منه كلامٌ لا وجه له أصلًا وخارجٌ عما انعقد عليه الإجماع؟ وهو أعلم منا مسألةً مُجمَعًا عليها، أما اعتقادُ هذا الفقير واعتمادُه فعلى ما عليه الجمهور، وهو المذكور في علم الكلام والأصول والفروع والأحاديث والتفاسير، والمقصود من هذه العجالة كسر وحشة صدر من إمام الهدى وعلم التقى. ﴿رَبَّنَا لَا تُرْغِ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾ [آل عمران، 8/3].

وقع التأليف والكُتُب قريبًا من نصف يومٍ من أقاصِرِ الأيام لسنة إحدى وسبعين وثمانمائة، وصدر التصحيح والتحشية بيد المؤلف الفقير إلى رحمة ربه الغني الكبير محمد بن قطب الدين بلغهما الله إلى أقصى مرادهما يوم الدين. آمن.

المصادر والمراجع

- إحياء علوم الدين؛
- أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي (ت. 505هـ/1111م).
- تحقيق: اللجنة العلمية، دار المنهاج، الرياض 1432هـ/2011م.
- البحر الرائق شرح كنز الدقائق؛
- زين الدين بن إبراهيم بن محمد المصري (ت. 970هـ/1563م).
- دار الكتاب الإسلامي، بيروت بدون تاريخ.
- التفسير الكبير المسمى مفاتيح الغيب؛
- أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر بن حسين الرازي الطبرستاني (ت. 606 هـ / 1210 م).
- دار إحياء التراث العربي، بيروت 1420هـ.
- روضة العقلاء ونزهة الفضلاء؛
- أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد البستي (ت. 354هـ/965م).
- تحقيق: محمد محي الدين عبد الحميد، دار الكتب العلمية، بيروت 1977م.
- سنن الترمذي؛

¹³⁸ في هامش النسخة: "اعلم أن دلالة "ابن أخت خالتك" على المخاطب بشهادة العرف وقربته المقام المخصّصة للعام؛ فإنه يتناولوه وأخاه وابن خالة أخرى. منه".

¹³⁹ في هامش النسخة: "وجه. نسخة." يعني في نسخة أخرى لمتن الفتوى.

¹⁴⁰ البحر الرائق شرح كنز الدقائق لابن النجيم، 207/1.

¹⁴¹ ولم أجده بهذا اللفظ؛ ولكن يُنظر حديث: "ياكم والظن فإن الظن أكذب الحديث ولا تحسبوا ولا تجسسوا ولا تحاسدوا ولا تدابروا ولا يتباغضوا وكونوا عباد الله إخوانًا." صحيح البخاري، النكاح 50.

¹⁴² في هامش النسخة: "أي قم أخيك".

¹⁴³ ولم أجده مرفوعًا، وعزاه ابن حبان في روضة العقلاء (ص 90) برواية سعيد بن المسيّب إلى عمر بن الخطاب رضي الله.

- أبو عيسى محمد بن عيسى الترمذي (ت. 279هـ/892م).
تحقيق: أحمد محمد شاكر، مكتبة مصطفى الباي، مصر 1975م.
- سير أعلام النبلاء؛
أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان بن قَائِمَاز الذهبي (ت. 748هـ/1348م).
تحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت 1405هـ/1985م.
- شرح ديوان المتنبي؛
أبو البقاء محب الدين عبد الله بن الحسين بن عبد الله العُكْبَرِي (ت. 616هـ/1219م).
تحقيق: مصطفى السقا - إبراهيم الأبياري - عبد الحفيظ شلي، دار المعرفة، بيروت 1398هـ.
- شرح مشكل الآثار؛
أبو جعفر أحمد محمد بن سلامة الأزدي المصري الطحاوي (ت. 321هـ/933م).
تحقيق: شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت 1415هـ/1494م.
- شعب الإيمان؛
أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرُوْجَرْدِي الخراساني البيهقي، (ت. 458هـ/1066م).
تحقيق: عبد العلي عبد الحميد حامد، مكتبة الرشد، الرياض 1423هـ/2003م.
- صحيح البخاري؛
أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري (ت. 256هـ/870م).
تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، 1422هـ/2001م.
- صحيح مسلم؛
أبو الحسن مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري (ت. 261هـ/874م).
تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، 1374هـ/1955م.
- فصوص الحكم؛
محيي الدين محمد بن علي بن محمد بن عربي الحاتمي الطائفي الأندلسي (ت. 638هـ/1240م).
تحقيق: عبد العزيز منصوب-أحمد أبرار شاهي، شركة القدس، القاهرة 2016م.
- فيصل التفرقة بين الإسلام والزندقة؛
أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي (ت. 505هـ/1111م).
تحقيق: اللجنة العلمية، دار المنهاج، الرياض 1438هـ/2017م.
- لسان العرب؛
محمد بن مكرم بن علي جمال الدين ابن منظور الإفريقي، (ت. 711هـ/1311م).
دار صادر، بيروت 1414هـ.
- مسند الإمام أحمد بن حنبل؛
أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني (ت. 241هـ/855م).
تحقيق: شعيب الأرنؤوط - عادل مرشد وآخرون، مؤسسة الرسالة، بيروت 1421هـ/2001م.
- معجم اللغة العربية المعاصرة؛
أحمد مختار عبد الحميد عمر (1424هـ/2003م).
عالم الكتب، القاهرة، 1429هـ-2008م.
- المواقف؛
أبو الفضل عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد بن عبد الغفار الإيجي (ت. 756هـ/1355م).

عالم الكتب، بيروت 1999م.

- نوادرا الأصول:

أبو عبد الله محمد بن علي بن حسن الترمذي (ت. 320هـ/932م).

تحقيق: نور الدين بن شكري بن علي بوجيلاز البورذري، دار المنهاج، جدة 2015م.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebū Abdillāh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybānī. *Müsned*. thk. Şu-ayb el-Arnāut vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risāle, 2001.
- Alkan, Ercan. "Osmanlı Dönemi Fusûsü'l-Hikem Şerh Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/30 (2017), 211-240.
- Altundağ, Mustafa. "Kur'an'da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği". *Bakü Devlet Üniversitesinin İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 7 (2007), 41-88.
- Apaydın, Yasin - Musakhanov, Orkhan. *Bahâeddinzāde ve Kader Anlayışı*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021.
- Bahâeddinzāde. *Risāle fi mâ Verade fi'l-Fusûs*. Kütahya: Zeytinoglu İlçe Halk Kütüphanesi, 1020/41a-42b.
- Beyhakî, Ebū Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Şu'abü'l-İmân*. thk. Abdülâlî Abdülhamid Hâmid. 14. Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Demir, Mustafa. "Musa Carullah Bigi ve Mustafa Sabri Efendi'nin Cehennem Azabının Ebediliği Meselesine Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme". *Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/Tevîlât* 1/2 (2020), 311-334.
- <https://doi.org/10.5281/zenodo.4660453>
- Gazzālî. *Tehâfütü'l-Felâsife*. thk. Maurice Bouyges. Beyrut: el-Matbaatü'l-Kâsûlikiyye, 1927.
- Gazzālî. *Faysalü't-tefrika*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2017.
- Gazzālî. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2011.
- Gazzālî. *el-İmlâ alâ müşkili'l-ihyâ [İhyâu ulûmi'd-dîn neşrinin 'Mukaddimât' kısmında]*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2011.
- Hâkim en-Nisâbüri. *Müstedrek*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 4. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Hakîm Tirmizî. *Nevâdirü'l-usûl*. thk. Nureddin Boyacılar. 4. Cilt. Riyad: Dâru'l-Minhâc, 2015.
- Hocaoğlu, Mustafa. "TDV İslam Ansiklopedisi 'Azap' Maddesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010), 335-341.
- İbn Hibbân, Ebū Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Ravzatü'l-ukalâ*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid Abdülhamid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1977.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrahim. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzî'd-dekâik*. 8. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İcî. *Mevâkıf fi ilmi'l-kelâm*. Beyrut: Âlemü'l-Kitâb, 1999.
- Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. çev. Mustafa Çağrı vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Kutbüddinzāde. *Fethu Miftâhi'l-gayb*. thk. Ekber Râşidî Neyâ. Tahran: İntişârât-ı Suhen, HŞ. 1395.
- Kutbüddinzāde, *Mecmuatu Kutbüddin b. Muhammed*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 692/1b-246b.
- Kutbüddinzāde. *Müdâfaa ... Şeklinde Tarafımızdan İsimlendirilen Risāle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 692/222b-225b.

- Kutbüddinzâde, *Risâletün muteallikatün bi îmâni Fir'avn ve bi kavli'l-Gazzâlî: İnne'l-azâbe'l-cesedânî li'l-küffârî mütenâhin ilâ seb'ati âlâfi sene*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atif Efendi, 440/20b-23b.
- Kutbüddinzâde, *Risâle fi kavli İbni'l-Arabî kuddise sirruhû fi îmâni Fir'avn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 4223/34b-40b.
- Kutbüddinzâde, *Müzîlü'ş-şekk fi aksâmi'l-kefere*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 2504/14b-16b.
- Kutbüddinzâde, *Müzîlü'ş-şekk fi aksâmi'l-kefere*. İstanbul: Beyazıd Kütüphanesi, Beyazıd, 105766/12b-15b.
- Kutbüddinzâde, *Müdâfaa ... Şeklinde Tarafımızdan İsimlendirilen Risâle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal, 968/170a-172b.
- Kutbüddinzâde, *Müdâfaa ... Şeklinde Tarafımızdan İsimlendirilen Risâle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 708/196-199b.
- Musakhanov, Orkhan. "Kutbüddinzâde İznikî'nin Risâle İhticâcî Âdem Ma'a Mûsâ İsimli Eseri: Hz. Âdem ile Hz. Musa Tartışması Hadisinin Zahirî ve Bâtınî Anlamlarına Dair Bir İnceleme", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelâm ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -II-*. ed. Murat Demirkol vd. 241-259. Ankara 2020.
- Oral, Osman. "Muhammed Zâhid El-Kevserî'nin Hulûd/Cennet ve Cehennem Ebedîliği Konusuna Yaklaşımı". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2015), 87-108.
- Öngören, Reşat. "Bir Rüya Yorumcusu Olarak Mutasavvıf-Âlim Kutbüddinzâde Mehmed İznikî". *Uluslararası İznik Sempozyumu*. 381-387. İznik: İznik Belediyesi Kültür Yayınları, 2005.
- Öngören, Reşat. "Kutbüddinzâde İznikî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/489-90. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd. *et-Tavzîh fi Halli Gavâmuzî't-Tenkîh* [Teftazânî'nin *et-Telvîh 'alet-Tavzîh* isimli şerhiyle birlikte]. Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.
- Taş, Enes. "Kutbüddinzâde İznikî'nin Risale fi Hikmeti Halkî'l-Kamle İsimli Eseri: Küçük Bir Haşerenin Yaratılma Hikmeti Üzerinden İşârî Tefsir Merkezli Bir Ahlak İnşâsı". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelâm ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*. ed. Murat Demirkol vd. 294-390. Ankara 2020.
- Tilimsânî, Afîdüddin. *Şerhu'l-Fâtîha ve Ba'zi Sûreti'l-Bakara*. thk. Orkhan Musakhanov. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin. "İslâm Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 16-33.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Yaman, Ahmet. "Zihâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/387-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Azap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/302-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.